

Mot marknad och demokrati?

– Om transitionsprocessens historisk-kulturella förutsättningar i Öst- och Centraleuropa

Björn Badersten

Drygt fem år efter sammetsrevolutionerna i Östeuropa ter sig framtiden ännu oviss. Den marknadsliberala eufori som tog fart i kölvattnet efter kommunismens sammanbrott har idag fått träda tillbaka för en mer balanserad bild av transitionsprocessens problematik. Det blir alltmer uppenbart att vad som förenade människor i den folkliga resningen senhösten 1989 var en samlad anti-kommunism eller antisovjetism, snarare än ett uttryck för en pro-demokratisk eller pro-marknadsekonomisk attityd i västlig mening (jfr Brown 1991). Begrepp som marknadsekonomi och demokrati har inte heller getts någon enhetlig innebörd i reformprocessen utan använts som epitet för ett brett spektrum av företeelser – något som i och för sig inte är underligt med tanke på att begreppen helt saknar historisk förankring i stora delar av Östeuropa.

Idag kan vi se hur en allt tydligare skiljelinje framträder inom det område som i skuggan av det kalla kriget länge betraktats som enhetligt och homogent; en skiljelinje med rötter mycket långt tillbaka i den europeiska historien men som under Sovjetunionens dominans medvetet ignorerats och undertryckts. Denna historisk-kulturella gränslinje kan föras tillbaka till romarikets sönderfall år 395 när Europa delades i två halvöar – en östlig och en västlig. Den västra halvan hade kristnats från Rom och utvecklade genom historien en individualistisk människosyn som kom att bli avgörande för framväxten av den moderna liberala demokratin. Den östra halvan kristnades från Konstantinopel och utvecklade istället starka kollektivistiska drag. I dessa östkristna områden etablerades ett autokratiskt och teokratiskt samhällssystem som står i stark kontrast till utvecklingen i väst.

Med utgångspunkt i en ny-institutionell ansats och mot bakgrund av en teoretisk diskussion kring sambandet mellan marknadsekonomi och demokrati – här uttryckt som marknadsekonomin och demokratins informella institutioner – beskrivs och analyseras i det följande dessa det forna Östeuropas ”östra” och ”västra” delar. Poängen som utvecklas är att det var endast i de västra delarna som sådana informella institutioner, d v s normer, vanor och beteendemönster, som utgör en förutsättning för marknadsekonomin och demokratins framväxt etablerades. Det teoretiska resonemanget testas sedan på ett empiriskt material bestående av ett antal attitydundersökningar gjorda i nio länder i Öst- och Centraleuropa. Trots en omfattande metodologisk problematik kan man, med vissa reservationer, säga att det empiriska materialet ger stöd för

tankegången om ett öst och ett väst i öst. Marknadsekonomins och demokratis informella institutioner tenderar att vara mindre utvecklade i de länder som traditionellt tillhört en östkristen kulturkrets – ett förhållande med betydande implikationer för dagens reformprocess.

I. Marknad och demokrati i institutionellt perspektiv

För att sätta de teoretiska ramarna för den fortsatta framställningen skall jag inledningsvis kort belysa vad jag avser när jag talar om ett samband mellan marknadsekonomi och demokrati och vad jag avser med marknadsekonomins och demokratis informella institutioner. Vad jag vill hävda är att man med utgångspunkt i ett institutionell-teoretiskt perspektiv kan finna betydande länkar mellan dessa båda idésystem. Vad vi här är intresserade av är emellertid inte primärt de indirekta länkar som lyfts fram och formulerats av exempelvis moderniseringsteorin, där marknadsekonomi, genom att fungera som tillväxtmotor, lägger grunden för en socio-ekonomisk utveckling och skapar socio-kulturella förutsättningar för ett demokratiskt samhällssystem. Istället riktar intresset mot vad jag vill kalla ett mer direkt eller idémässigt samband. Detta förhållande kan uttryckas dels som att marknadsekonomi och demokrati kan sägas vila på en gemensam och likartad grund, dels som att de i sin dynamik fungerar på ett högst likartat sätt.

Ett institutionellt perspektiv?

Vad menar vi då när vi talar om institutioner och ett institutionellt perspektiv? Ett samhälles institutioner kan ses som de lagar, regler, normer, konventioner, vanor och beteendemönster, samt de sanktionsmedel med vilka de upprätthålls, vilka styr och begränsar mänsklig interaktion. Vi talar således inte om institutioner i vardagligt språkbruk – där begreppet institution vanligtvis likställs med organisation – utan snarare om en slags infrastruktur för mänsklig eller social samverkan (jfr Sjöstrand 1992). Det institutionella ramverket fungerar som vägledare i relationen mellan olika aktörer i samhället och underlättar interaktionen mellan dem. Som North uttrycker det: "Institutionerna är det samma som spelreglerna i ett samhälle eller, mer formellt uttryckt, de restriktioner som människor sätter upp för att ange formerna för mänsklig samverkan ... Institutioner omfattar alla slags restriktioner som människor skapar för att forma det mänskliga samspelet." (North 1993: 16-17)

En analytiskt betydelsefull distinktion kan göras mellan formella och informella institutioner. När vi talar om formella institutioner avses mer formaliserade strukturer som exempelvis kodifierad lagstiftning, regelverk och förordningar, men också olika typer av institutionella arrangemang som upprätthåller och sanktionerar dessa regelverk. Inte sällan är formella institutioner initierade och sanktionerade av en extern auktoritetskälla (Nabli – Nugent 1989). Informella institutioner är däremot svårare att definiera. Det handlar inte längre om väl avgränsade regelverk, utan istället om normer, vanor och implicita över-

enskommelser mellan aktörer i samhället, eller ett slags etiska och moraliska koder som styr och reglerar beteendemönster i ett socialt sammanhang (North 1986, Bowles – Gintis 1993a). I Uphoffs mening kan dessa institutioner ses som "complexes of norms of behaviour that persist over time, by serving collectively valued purposes", eller för att använda Parsons definition: "They are normative patterns which define what are felt to be, in the given society, proper, legitimate, or expected codes of action or of social relationship" (Uphoff i Nabli – Nugent 1989: 7, Parsons i Hodgson 1988: 123). Tillsammans bildar dessa formella och informella institutioner det ramverk inom vilken all interaktion i samhället företas och begränsar således individers handlingsutrymme.¹

När vi talar om institutioner eller om ett institutionellt perspektiv i vid mening är det viktigt att föra in och hela tiden laborera med en tidsdimension i analysen, d v s man bör fråga sig hur institutioner uppkommer, utvecklas och förändras över tiden. Den institutionella utvecklingsprocessen sker gradvis och är ofta mycket långsam. Visserligen kan ett formellt institutionellt ramverk snabbt förändras till följd av exempelvis politiska beslut, men i det avseendet en förändring skall ske också av seder, traditioner och beteendenormer tar det betydligt längre tid. Framväxten av institutioner kan ses som en spontan dynamisk process där normer och konventioner successivt etableras. I spelteoretiska termer kan vi tala om den institutionella utvecklingen som ett upprepat spel av typen "fångarnas dilemma" (jfr Axelrod 1984, North 1993: kap 2).

Slutligen bör vi också fråga oss *varför* institutioner uppstår. Varför uppstår det regler, normer och konventioner? Svaret på frågan kan sökas i begreppet osäkerhet. Institutioner uppstår därför att de reducerar osäkerheten i relationen mellan olika aktörer i samhället. De för in restriktioner på mänskligt handlande och begränsar de valmöjligheter som står till varje individs förfogande. Förutsägbarheten och stabiliteten i relationerna ökar; osäkerheten institutionaliseras (Przeworski 1991).

Om marknad och demokrati

Med utgångspunkt i detta teoretiska perspektiv som skall vara vägledande för den fortsatta diskussionen, skall vi nu försöka precisera vad vi menar med ett direkt samband mellan marknadsekonomi och demokrati.

I det följande ges både marknadsekonomi och demokrati en förhållandevis vid definition. De skall inte ses endast som ett ekonomiskt respektive politiskt system, utan som sociala system överlag. Vi vänder oss här mot den traditionella "statiska" och produktionsorienterade synen på ekonomiska system – definierad utifrån dels hur ägandet av produktionsmedlen ser ut, dels hur allokeringen av resurser sker (jfr Przeworski 1991: 101) – och anlägger istället ett dynamiskt perspektiv. Marknadsekonomi definieras här som en spontan dynamisk process av frivilligt utbyte av äganderätter (Hayek 1990, Ståhl 1992). Köpare och säljare möts på en marknad, ett avtal sluts och äganderätten överförs.² Marknadsprocessen rymmer således, till följd av det frivilliga avtal den förutsätter, en viktig kontraktuell dimension: det är genom avtalet eller kontraktet som villkoren för äganderättens transferering fastställs. Grundläggande

karaktäristika för marknadsekonomin är erkännandet av den individuella egendomsrätten, ekonomiska friheter såsom kontraktsfrihet och etableringsfrihet och förekomsten av konkurrens. En förutsättning för systemets effektivitet är att det finns etablerade strukturer som upprätthåller och sanktionerar äganderätter och kontrakt, d v s förekomsten av en rättsstat. Men marknadsekonomin bör, utöver detta, också som sagt ses som ett socialt system överlag. Den kan, i Karlsson termer, ses som "a specific kind of environment, or social-interaction situation, in which the agents in civil society interact" (Karlsson, N 1993: 104). Marknaden består av "social relations among members of a collectivity with respect to an array of items of social worth" (Bromley 1989:202).

I analogi med detta kan vi även definiera den moderna³ liberala⁴ demokratin som ett slags socialt system eller ett samhällssystem över huvud. I tillägg till att vara ett politiskt system med allmän och lika rösträtt där politiska partier konkurrerar om väljarnas röster i periodiska slutna val, samt ett antal grundläggande fri- och rättigheter vars okränkbarhet och fortbestånd garanteras av en fungerande rättsstat, kan den liberala demokratin sägas vara förenad med en speciell form av sociala relationer. Den innehåller en särskild kultur med vissa värderingar, normer och attityder och fostrar ett visst beteendemönster. I grunden för demokratin ligger också en pluralistisk världsuppfattning och ett pluralistiskt samhälle, där en lång rad oberoende sociala och icke-politiska institutioner och organisationer överlappar varandra och skapar utrymme för vad man brukar kalla ett "civilt samhälle".

Mot bakgrund av vårt teoretiska resonemang kan vi tala om marknadsekonomin och demokratin som bestående av både formella och informella institutioner. Formella i det avseendet de är explicita, synliga och formaliserade; informella i det avseendet de är implicita och mer subtila. En legal infrastruktur – civil- och straffrättslig lagstiftning, domstolsväsende, polisväsende, jurister etc – utgör marknadsekonomin formella ramverk. Beslutsregler, beslutsprocedurer och lagstiftning – från konstitution till speciallagstiftning – är exempel på demokratin formella institutioner. Men dessa formaliserade element utgör endast en liten del av de samlade strukturer som omgärdar de bägge systemen. Marknadsekonomin består i själva verket av ett extensivt nätverk av sociala relationer, av ett omfattande normsystem och av en lång rad implicita överenskommelser mellan marknadens aktörer. Dessa sociala konventioner har formats genom upprepade interaktion och sätter gränser för vad som är tillåtet och inte tillåtet. Som fundament för den utvecklade marknadsekonomin ligger en grundläggande respekt för den privata egendomen, en respekt för ingångna avtal och ett erkännande av "the basic rules of the game". Beteendet på marknaden styrs av vissa etiska principer, av uppriktighet och av en slags moral (jfr Bowles – Gintis 1993b: 10, Putnam 1993: kap 5-6). Likaså omges demokratin av ett omfattande ramverk av informella institutioner; av gemensamma attityder, värderingar, normer och konventioner. Den liberala demokratin präglas av ett starkt toleransideal, av en framträdande icke-våldstanke, av ett slags broderskapsideal och av en strävan efter gemensam konfliktlösning (jfr Bobbio 1992: 281). Inte heller rättsstaten är i detta avseende endast ett formellt

regelverk utan förutsätter för sin funktion en rättskultur och ett samhälle som i grunden präglas av ett visst mått av ärlighet och moral.

Om marknadsekonomins och demokratins informella institutioner

Men vad är det då som för de båda systemen samman? Vad är det som gör att vi kan tala om ett direkt samband mellan dem? För det första kan vi tala om ett slags direkt samband mellan äganderätten och demokratin och i förlängningen också mellan rättsstaten och demokratin. Äganderätten har traditionellt utgjort en central komponent i individens frigörelse från beroendet av den politiska makten och gett utrymme för en sfär av enskildhet utom räckhåll för politiska beslut. Egendomsrätten har varit ett uttryck för den begränsade statsmakten, en säkerhet mot "majoritetens tyranni" och en symbol för en grundläggande frihet (Sunstein 1988: 328, Nedelsky 1988). Äganderätten, som uttryck för en ekonomisk frihet, är förmodligen inte legalt eller juridiskt sett en förutsättning för "politisk frihet", men föreställningarna kring den har varit sådana att äganderätten skapat en känsla av säkerhet och autonomi. Detta ekonomiska oberoende har sedan varit den grund på vilken den politiska friheten utövats. I linje härmed blir rättsstaten en synnerligen viktig källa till såväl marknadsekonomi som demokratin. De båda systemen vilar på samma juridiska grundval, där principer om rättstillämpningens lagbundenhet, allas likhet inför lagen och skyddet för de individuella rättigheterna – inklusive rätten till egendom – utgör centrala delar. Rättsstatens principer ger en kontinuitet och stabilitet i rättsutövningen som är viktig både för marknadsekonomi och demokratin. Den fria opinionsbildningen säkras, pressfriheten upprätthålls, organisationsfriheten värnas och äganderätt och kontrakt garanteras.

En andra källa till sambandet mellan marknadsekonomi och demokrati finner vi i principerna om pluralism, konkurrens och det fria decentraliserade informationsflödet; principer som alla i grunden härstammar från en individualistisk världsuppfattning och som i sin förlängning lägger grunden för ett civilt samhälle.⁵ Utan ekonomisk pluralism med autonoma ekonomiska aktörer kan ingen marknad fungera och utan verklig politisk pluralism blir den reella demokratin begränsad till ett spel för kulisserna. Marknadsekonomi är beroende av att en mängd enskilda aktörer kan fatta beslut och ingå avtal på marknaden i samma utsträckning som demokratin, ifall den skall ha någon verklig mening, är beroende av en mängd politiska aktörer som representerar ett brett spektrum av idéer och åsikter.

Nära förknippad med denna pluralistiska princip är förekomsten av konkurrens. Såväl marknadsekonomi som demokratin bygger på en tävlan mellan oberoende aktörer; i marknadsekonomi tävlar man om köparens gunst, i demokratin om väljarens. Principen om konkurrens ligger till grund för den entreprenörsanda man kan finna i de båda systemen och som ger dem dess karakteristiska dynamik. Den ekonomiska entreprenören söker ekonomiska innovationer i form av nya produkter, nya distributionssätt, nya serviceområden och försöker påverka och förändra konsumtionsmönster. Den politiska entreprenören kommer med politiska innovationer, hon söker nya lösningar på

samhällsproblemen, hon vill få gehör för och implementera *sitt* värdesystem och hon försöker förändra och omdana samhället. I grunden är det högst likartade processer som ligger bakom.

En förutsättning för att dessa dynamiska konkurrensprocesser skall fungera på ett tillfredsställande sätt är existensen av ett fritt informationsflöde. Marknadsekonomin kräver information om priser, preferenser, utbud och efterfrågan, information som tillhandahålls och produceras genom den spontana marknadsprocessen. Demokratien kräver i sin tur information om väljarpreferenser, önskemål, värderingar, handlingsalternativ, politiska alternativ och strategier, information som tillhandahålls på den politiska marknaden genom massmedia och andra kommunikationskanaler. Det fria informationsflödet möjliggörs genom marknadens pluralistiska och maktdecentraliserade karaktär, där en mängd informationskällor kan agera oberoende av varandra.

I tillägg till detta kan man emellertid också tala om ett djupare, låt säga filosofiskt eller värdemässigt samband mellan marknadsekonomi och demokrati. Detta samband, som för de båda idésystemen intimt samman, ligger i vad jag här kallar marknadsekonomin och demokratins informella institutioner. Vad jag vill hävda är att marknadsekonomin och demokratien vilar på en gemensam informell grund, de genomsyras av liknande normsystem och står varandra värdemässigt nära.⁶ Båda systemen bygger i hög grad på vad man kan kalla "civilitet" eller en form av civiltet.⁷ Det civila samhället, som vi tidigare berört och som utgör ett grundläggande element i denna kultur, främjar en typ av beteende som präglas av deltagande, samarbete, ansvarsfullhet, öppenhet och tillit (jfr Diamond 1992: 15). Det förutsätter för sin funktion ett visst mått av konsensus kring vissa grundläggande värden, regler och beteendemönster, ett slags konsensus kring en social ordning. För att återknyta till vår tidigare diskussion skulle vi kunna se den civila kulturen som en förening mellan den demokratiska politiska kulturen och marknadskulturen. Den demokratiska politiska kulturens tonvikt vid samarbete, deltagande, öppenhet, tillit och respekt för det politiska spelets regler, återfinns i marknadskulturens respekt för avtal, kontrakt, egendom och marknadsekonomin spelregler. Försöker vi formalisera detta gemensamma attitydmönster, finner vi ett antal viktiga värden eller etiska principer som är centrala i både marknadsekonomin och demokratien. Båda systemen vilar på ett förtroende mellan deltagande aktörer, båda systemen präglas av öppenhet och ärlighet och båda systemen bygger på en långtgående respekt för rättsstatens principer. Ett gemensamt värde finns också i det toleransideal som genomsyrar de bägge systemen. Den politiska marknadens – demokratins – tolerans gör det möjligt för alla åsikter att komma till uttryck; den ekonomiska marknadens tolerans ger utrymme för alla att etablera en egen maktbas och sälja sina idéer, varor och tjänster.

I klassisk liberal kontraktsteoretisk terminologi skulle vi kunna säga att både marknadsekonomin och demokratien i grunden vilar på ett omfattande socialt kontrakt. Vad jag avser här är emellertid inte direkt ett socialt kontrakt i Hobbes eller Lockes mening, utan istället ett socialt kontrakt som skall förstås som en informell eller implicit överenskommelse mellan systemens aktörer. Det kan ses som en ömsesidig utfästelse att följa de "osynliga" spelregler som genom-

syrrar systemen och man ansluter sig genom det sociala kontraktet till det värdesystem eller de etiska principer som både marknadsekonomin och demokratin vilar på, d v s principer om förtroende, öppenhet, rättskultur, samarbete och tolerans. Naturligtvis finns i bakgrunden ett formellt regelverk och formella strukturer som upprätthåller och sanktionerar vissa grundläggande värden, som garanterar avtal och kontrakt, som skyddar individuella fri- och rättigheter och som sanktionerar olika former av opportunistiskt beteende – statsmakten har med sitt våldsmonopol en mycket viktig funktion. Men dessa formella institutioner kan omöjligen hantera alla aspekter av den komplexa interaktion som karakteriserar marknadsekonomin och demokratin. Det sociala kontraktet eller de informella institutioner som omgärdar den liberala demokratin är nödvändiga för systemets effektivitet och överlevnad.⁸

II. Om öst och väst i öst – En kulturhistorisk skiljelinje

År 395, efter kejsar Theodosius I:s död, delades det romerska imperiet i en grekisk östlig och en latinskt västlig del. Detta blev startskottet till en djup och långvarig ideologisk, religiös och politisk splittring i Europa (se exempelvis Gerner – Karlsson 1993, Gerner – Hedlund 1994, Durovic 1993, Karlsson, K-G 1993, Gerner – Hedlund – Sundström 1995). Västrom – som redan år 476 föll samman efter ett starkt gotiskt inflytande men som fick sin efterträdare i först det frankiska och sedan det ottonska tyska kejsardömet – utvecklades i individualistisk riktning och drogs närmare en västlig kulturkrets. Bysans, som bestod ända fram till 1453, drogs istället österut och utvecklade starka kollektivistiska drag. Teologiskt grundar sig denna skiljelinje i konkurrensen mellan mission från det ortodoxa Konstantinopel och det katolska Rom, tydligt gestaltat i den totala brytningen mellan kyrkorna år 1054 när påven i Rom och patriarken i Konstantinopel bannlyser varandra (Bodin 1993, Waage 1992). Geografiskt manifesteras denna vattendelare eller demarkationslinje i västkristenhetens östgräns omkring år 1500.⁹ Väster och norr om denna gräns var och är folket i huvudsak protestanter och katoliker och delar ett gemensamt europeiskt kulturarv av feodalism, renässans, reformation och upplysning; av empirism, rationalism, pragmatism och utilitarism; av liberalism, konstitutionalism, rättsstat och demokrati. Öster och söder om skiljelinjen dominerar den ortodoxa kristendomen och islam och folken har historiskt tillhört de ottomanska och ryska imperierna. Dessa människor berördes nästan inte alls av den utveckling och de föreställningar som formade övriga Europa utan tillhörde en auktoritär kulturpol med klara antidemokratiska tendenser och med inslag av autokrati och teokrati.

Den analytiska poäng vi här skall utveckla är att det var endast inom den västkristna kulturkretsen som det växte fram sådana informella institutioner som vi tidigare i vårt teoretiska resonemang lyft fram som centrala för marknadsekonomin och demokratin. Eller annorlunda uttryckt: marknadsekonomin och demokratins informella institutioner saknas eller är mycket svagt utvecklade i de länder som traditionellt tillhört en östkristen kulturkrets.¹⁰

För att precisera resonemanget något skall vi här urskilja tre viktiga beståndsdelar i skillnaden mellan "öst" och "väst" som haft en avgörande betydelse för samhällsutvecklingen i de båda kulturkretsarna. Den första gäller den teologiska skillnaden mellan öst- och västkristendomen, där ortodoxin respektive katolicismen/protestantismen representerar två vitt skilda världsuppfattningar. Den andra skillnaden, som intimt hänger samman med teologin, rör synen på individen och kollektivet; en nyckel inte bara till förståelsen för graden av samhällsdiversifiering utan också till förståelsen för hur det ekonomiska systemet utvecklades och tog form. Den tredje skillnaden vi skall uppmärksamma är förhållandet mellan makt och rätt, något som utvecklades diametralt olika i de båda kulturkretsarna och som haft en avgörande inverkan på hur såväl det politiska som det ekonomiska systemet gestaltade sig. Dessa tre skiljeteman är, som sagt, starkt relaterade till varandra, men jag tror det är av analytiskt värde att skilja dem åt.¹¹ Vi skall också försöka göra kopplingen till det inledande teoretiska resonemanget så explicit som möjligt för att ytterligare öka precisionen i ett annars, som det kan tyckas, vagt resonemang.

Den kluvna kristendomen

När brytningen mellan öst- och västkristendomen år 1054 blev total, var det i själva verket kulmen på en lång utvecklingsprocess. Den utlösande faktorn var en tvist kring Den Helige Andes härkomst, den så kallade filioque-striden, där västkyrkan vid sidan om Fadern även ville tillfoga Sonen (filioque) till trosbekännelsen. Detta accepterades inte av kyrkan i öst (se vidare Gerner 1991: 37f, Waage 1992: 67f).¹² I grunden för striden som ledde till den ömsesidiga bannlysningen mellan Konstantinopel och Rom låg emellertid en betydligt djupare motsättning. Kyrkorna hade utvecklats mycket olika i sin grundläggande världssyn. Om västkyrkan kan beskrivas som öppen, dynamisk och framstegsvänlig, kan ortodoxin närmast betraktas som dess motsats med sin slutenhet, framstegsfientlighet och världsfrånvändhet.

En viktig skillnad mellan öst- och västkyrkan finner man i den kunskapssyn och den tidsuppfattning som de båda kyrkorna representerar. I väst utvecklas en rationalistisk antropocentrisk kunskapssyn, där individen tillmäts stor betydelse – det är endast individen som kan äga kunskap (jfr Waage 1992: 59f). Sanningsfrågan blir betydelsefull och det antika arvet av logik, skolastik och retorik slår igenom (Bodin 1993: 46f). Tidsuppfattningen är linjär med kunskapssökandet som ett grundläggande element i all förändring och den centrala framstegstanken bryter igenom som en viktig drivkraft för samhällsutvecklingen (Krag 1932 [1990]). I kontrast till detta utvecklas i östkristendomen tanken på individen som en del av och beroende av ett kollektiv. Gemenskapens idé framhävs, där den enes avhängighet av den andre betonas. Kunskapssynen blir intuitiv och icke-rationalistisk och individen betraktas mer som en moralisk, handlande varelse än som rationellt kunskapssökande (Bodin 1993: 14f). Tidsuppfattningen är cyklisk och världen betraktas som statisk samtidigt som samhällsutveckling och samhällsförändring förnekas. Denna grundläggande olikhet kommer till uttryck bl a i striden om den så kallade Hesychasmen, där

östkyrkan tar avstånd från rationalismen, den aristoteliska logiken och thomismen, företeelser som starkt påverkat utvecklingen i väst (se vidare Bodin 1993: 76f, Linnér 1994: 235f). Istället förordar man en mer kontemplativ och mediativ kristendom, präglad av mysticism och avståndstagande från samhället. I den ortodoxa kristendomen finns också en djup fascination inför det andliga. Man lägger i synen på Kristus vikt vid det gudomliga istället för som i katolicismen och protestantismen vid det mänskliga. Denna världsfrånvändhet leder också till att det i östkristendomen inte etableras någon praktisk etik som kan tjäna som vägledning i vardagslivet, något som däremot återfinns i väst.¹³

En intressant aspekt finner man också i den plats skärselden intar i västkristendomen (Gerner – Hedlund – Sundström 1995: 109, Bodin 1993: 123f). Som ett slags mellanstadium mellan himmel och jord för den in ett neutralt element i tankevärlden och ger på så sätt samhället en speciell dynamik. Ingenting är antingen gott eller ont, sant eller falskt, utan det existerar alltid ett fält däremellan. Tankar kan brytas mot varandra och det finns utrymme för omprövning. I östkristendomen återfinns däremot inte denna triad, utan man laborerar endast med begreppen himmel och helvete. Detta återspeglas i den ortodoxa världens dualism eller bipolära tänkande, där idéer renodlas och där saker och ting mäts med en statisk och absolut värdeskala; en företeelse är antingen god eller ond, helig eller syndig. Det bidrar också till ett slags apokalyptisk världsuppfattning, som bl a manifesteras i den ortodoxa uppståndelsetron (jfr Waage 1992: 59f). I västkristendomen betonas Kristi födelse och lidande, vilket ger utrymme för ett dynamiskt växande. I ortodoxin betonas istället Kristi död och uppståndelse, dvs det tvära kastet från ett tillstånd till ett annat.

Ett tredje viktigt inslag i skillnaden mellan öst- och västkristendomen finns i förhållandet mellan kyrka och stat. I Bysans blev kyrkan snart underordnad den styrande makten och en teokratisk struktur etablerades, där staten och den enväldige kejsaren tillskrevs gudomlig makt (Gerner 1991, Gerner 1994, Waage 1992). Kyrka och stat blev på så sätt ett. Denna östkyrkans underkastelse inför kejsarmakten, i kombination med det världsliga ointresse som visades från kyrkans företrädare, ledde till att den ortodoxa kyrkan aldrig fick någon framträdande social position. I kontrast till detta monolitiska system i öst pågick i den västkristna kulturkretsen en ständig kamp mellan påven, som representant för en andlig makt, och olika kejsare, som representerade en världslig territoriell makt, vilket utmynnade i en starkt diversifierad maktstruktur (Chiot 1989: 4f).

Individen och kollektivet

Västkristendomens erkännande av individen och den öppenhet med vilken man betraktade och deltog i det praktiska vardagslivet fick stor betydelse för samhällsutvecklingen i väst. Mottagligheten i samhället för den romerska rättstraditionen var stor och kyrkan bidrog, genom att man stödde den privata egendomsrätten, till marknadsekonomin framväxt (Gunst 1989:53f). Det feodala systemet, som i väst började etableras någon gång i början av 1000-talet, baserades på en självägande bondeklass, som efterhand byggde upp en tradi-

tion av solidaritet och kamp för sina rättigheter (jfr Brenner 1989). Bönderna betraktades som självständiga individer i förhållande till sina godsherrar och det överskott som producerades tillföll bönderna själva. Detta skapade incitament att öka produktionen och bidrog till samhällsdynamiken i den västkristna kulturkretsen.¹⁴ Allt eftersom handeln tilltog utvecklades byarna till städer och städerna från administrativa centra till handelscentra med omfattande marknader (Chivot 1989, Brenner 1989, Gunst 1989). Så småningom blev städerna också industricentra och en politiskt självständig borgarklass etablerades. Städerna blev även lokala maktcentra, vilket ledde till en ytterligare diversifiering av makten.

Denna dynamiska utvecklingsprocess har ingen motsvarighet i den östkristna kulturkretsen. Ägandet i öst var i huvudsak kollektivt och individens rätt till jordegendom förnekades (Krag 1932 [1990], Brenner 1989, Gunst 1989). Ett despotiskt maktsystem gjorde att bönderna inte fick behålla sitt överskott själva utan bysamhällena exploaterades på ett primitivt sätt (Brenner 1989, Adanir 1989, Lampe 1989). Feodalismen kom betydligt senare än i väst och etablerades i en perverterad form, där bönderna var personligt förslavade och betraktades som de styrandes egendom. Det fanns inga incitament att öka produktion och avkastning; det gemensamma ägandet blev ett hinder för tillväxten. Städerna i den östkristna kulturkretsen utvecklades aldrig till handelscentra utan behöll rollen som administrativa maktcentra och fick följaktligen inte samma betydelse som i väst.

Den ekonomiska och sociala struktur som efterhand växer fram i de båda kulturkretsarna kan således i mångt och mycket ses som en logisk följd av den grundläggande skillnad i världsuppfattning som utvecklades i öst och väst. Denna skillnad förstärks också med tiden. I den västkristna kulturen är det individen som utgör grundpelaren i samhällsbygget; det är individen, individens egendom och individens rättigheter som skall värnas. I öst är det istället kollektivet, det gemensamma, som värdesätts. Detta förhållande slår igenom på alla nivåer och i alla delar av samhället och får en avgörande betydelse inte minst i synen på makten och rätten och i dess förlängning – politiken.

Makten och rätten

Med stöd i den individualistiska världsuppfattningen och med den gudomliga makten åtskild från den världsliga utvecklas i den västkristna kulturkretsen det embryo till rättsstat man fått i arvet från Västrom. Den romerska rättstraditionen – med sina systematiska rättsregler grundade i ett juridiskt-logiskt synsätt – förenas med den germanska sedvanerätten och bildar basen för den moderna rättsstaten (Krag 1932 [1990], Gerner – Hedlund – Sundström 1995). Med grund i renässansens rationalism och återuppväckande av en analytisk begreppstradition formas det som sedan blir rättssamhället. Den enskilde individens intressen skyddas, lagen tillämpas systematiskt, öppet och något så när förutsägbart, samtidigt som den gäller lika för alla. Rätten går före makten. Dessa legalistiska principer – som delvis också är ett arv från medeltidens

diversifierade maktstruktur, där relationerna mellan städerna reglerades i lag – utgör sedan basen även för den konstitutionella demokratin.

I kontrast till detta blev, som vi tidigare konstaterat, kyrka och stat ett i den östkristna kulturkretsen. Den ideologiska, religiösa och politiska makten flätades samman och utmynnade i en teokratisk samhällsform, där härskaren var enväldig och stod i direkt förbindelse med Gud. I en despotisk och messiansk tradition utvecklades ett slags politico-militaristiskt system med byråkratin som härskarens förlängda arm (Brenner 1989). Byråkraterna var allsmäktiga och hade likt härskaren en gudomlig ställning. Som en följd härav etablerades aldrig någon rättsstat i västlig mening. Lagen tolkades godtyckligt och var uttryck för en personlig vilja snarare än en förutbestämd allmän vilja (Waage 1992). Visserligen var Bysans en viktig förmedlare av det antika och romerska arvet och vissa juridiska begrepp från den romerska rätten lånades också in, men rättsstatens mer grundläggande principer fick aldrig riktigt fäste. Möjligen ligger en förklaring till detta i sammansättningen av befolkningen. På Balkan, till exempel, översteg den inflyttande slaviska befolkningen kraftigt de med bysantinskt ursprung, varför den romerska rättstraditionen inte förmedlades vidare i någon större utsträckning (jfr Gunst 1989).

Om vi då försöker återknyta till vårt teoretiska resonemang så finner vi en klar koppling mellan å ena sidan det vi har kallat marknadsekonomins och demokratis informella institutioner och å andra sidan de förhållanden som växte fram inom den västkristna kulturkretsen. Den individualistiska världsuppfattningen har sina rötter i den latinska kristendomen och förstärks genom det ekonomiska systemets struktur med incitament för individen och med garantier för den privata äganderätten. Skärseldens neutrala position mellan himmel och helvete lägger grunden för det toleransideal som sedan bidrar till att idéer och åsikter öppet kan brytas mot varandra och utvecklas på ett dynamiskt sätt. I åtskillnaden mellan kyrka och stat, kombinerat med många territoriellt definierade maktcentra, finner vi uttryck också för en pluralistisk princip. Med städernas framväxt som handelscentra utvecklas en marknadskultur med regler för hur ekonomiska transaktioner skall genomföras och övervakas, dvs ett embryo till dagens associations- och avtalsrättsliga lagstiftning. I städernas handelssammanslutningar och skråväsen kan vi också söka rötterna till ett slags samarbetskultur och ett gemensamt beslutsfattande (jfr Putnam 1993: kap 5). En rättsstat – och i förlängningen en rättskultur – kan börja etableras genom renässansens återuppväckande av det antika arvet och genom den romerska rättens genomslag. Konstitutionalismen, med grund i den romerska senaten, blir vägledande för demokratin.¹⁵

Innan vi går vidare är det viktigt att notera att den tematiska och kraftigt komprimerade bild vi här gett av de öst- och västkristna kultursfärerna är mycket förenklad och starkt polariserad. "Öst" och "väst" var på intet sätt homogena utan rymde stora spänningar inbördes och gränsen mellan sfärerna var naturligtvis inte knivskarp. Vad som här getts uttryck för är en renodling av skiljelinjerna och beskrivningarna skall betraktas som två ytterligheter eller som en slags analytiska idealsystem. De kanske tydligaste representanterna för den västkristna kulturen och som således ligger nära idealformen finner man i

de norditalienska statsstaterna, i Flandern och senare även på de brittiska öarna. Ju närmare man förflyttar sig den kulturgeografiska gränsen mot östkristendomen, desto mindre renodlad framstår västkulturen.¹⁶ Detsamma gäller för den östkristna kulturkretsen, även om man kan hävda att den var något mer homogen till följd av systemets monolitiska karaktär.

Inom det område som länge betraktats som ett enhetligt "Östeuropa" till följd av Sovjetstatens ockupation, finner vi alltså i själva verket en djup kulturhistorisk skiljelinje. Länder som Polen, Tjeckien, Slovakien, Slovenien, Kroatien och Ungern samt de baltiska staterna Estland, Lettland och Litauen tillhör egentligen en traditionellt västkristen kulturkrets. Till den ortodoxa kulturgemenskapen kan vi då räkna Ryssland, Vitryssland, Ukraina, Rumänien, Bulgarien, Moldavien, Serbien och Makedonien. Poängen i sammanhanget är således att den ideologiska järnridån mellan öst och väst, som blev det faktiska resultatet av andra världskrigets fredsuppgörelse, inte alls sammanfaller med det urgamla kulturarvet från Öst- respektive Västrom. Sovjetmaktens expansion västerut saknar i detta perspektiv helt historisk grund. Även om kommunisttiden naturligtvis radikalt förändrat samhällsstrukturen och lämnat djupa spår, så lyckades man i den västkristna kulturkretsen ändå avskärma sig något och kunde betrakta det sovjetiska inflytandet som ett uttryck för en traditionell rysk imperialism (Rose 1994: 45). Detta förhållande bidrar också till att förklara de svårigheter man hade att implementera det socialistiska systemet i dessa västkristna länder.¹⁷

III. Hypotes, metod och material

Med utgångspunkt i resonemanget ovan kan vi ställa upp en enkel hypotes. De länder som traditionellt tillhört en västkristen kulturkrets torde ha lättare att etablera marknadsekonomi och demokrati än de länder som traditionellt tillhört en östkristen kulturgemenskap. Följaktligen skulle man också kunna säga att transitionsprocessen i de västkristna länderna torde ta kortare tid att genomföra än inom östkristendomens domäner. En hypotes i denna riktning blir emellertid alltför generell och problemen med att operationalisera den blir uppenbarligen mycket stora. Hypotesen implicerar att vi kan tala om ett slags enhetlig transitionsprocess med en klart definierad början och ett klart definierat slut. Den förutsätter också att vi klart och enhetligt kan definiera och operationalisera begrepp som marknadsekonomi och demokrati och sedan utifrån ett empiriskt material mäta huruvida systemen är etablerade eller inte. Likaså förutsätter hypotesen att det är möjligt att mäta var någonstans respektive land befinner sig i transitionsprocessen. Detta medför betydande svårigheter. Vad vi istället skulle kunna göra är att studera om och i vilken utsträckning de värden som vi lyft fram som betydelsefulla för marknadsekonomi och demokrati finns representerade i den östkristna respektive västkristna kultursfären. Den övergripande hypotes vi i fortsättningen skall arbeta med kan således formuleras som följer: Marknadsekonomins och demokratins informella institutioner torde vara mer utvecklade i de länder i Öst- och Centraleuropa som

Öst		Väst
Politisk monism, atomism, centralism	–	Politisk pluralism, civilitet
Social monism, beroende av centralmakt	–	Social pluralism, konkurrens
Svag äganderätsstruktur, statsinblandning	–	Stark äganderätt, kontraktsstyrning
Maktstat, voluntarism, slutenhet	–	Rättsstat, legalism, öppenhet
Kollektivism, paternalism	–	Individualism, antropocentrism
Cyklisk tidsuppfattning, apokalyps, statisk	–	Linjär tidsuppfattning, framstegstanke, dynamisk

Figur 1. En schematisk presentation av öst och väst.

traditionellt tillhört en västkristen kulturkrets än i de länder som traditionellt delar ett östkristet kulturarv.

Även om denna hypotes är något mer preciserad än den föregående så finns fortfarande betydande metodproblem (jfr Reisinger 1993). Frågan är om man överhuvudtaget kan mäta sådana företeelser vi avser, när vi talar om informella institutioner. Kan vi mäta vad vi kallar en individualistisk världsuppfattning? Kan vi mäta förekomsten av en samarbetskultur? Kan vi mäta graden av tillit i ett samhälle? Kan vi mäta förekomsten av tolerans? Hur länkar vi sedan dessa historiska fenomen fram till dagens situation?

För det första kvarstår här ett precisionsproblem; vi måste precisera hypotesen ytterligare och definiera vad det är för informella institutioner vi avser att testa. Utifrån det tidigare resonemanget skulle man kunna ställa upp ett antal begreppspar eller motsatspar, som speglar skillnaden mellan den öst- och västkristna kultursfären. En sådan uppställning blir naturligtvis av nödvändighet stiliserad, idealiserad och grovt förenklad, men den ger oss åtminstone en viss vägledning. I figur 1 återfinns en sådan schematisering.¹⁸ Den generella hypotesen vi tidigare satt upp kommer följaktligen att brytas ned i ett antal mindre, mer specifika hypoteser som testas separat. Vi har emellertid ingen möjlighet att inom ramen för den fortsatta framställningen beröra alla de aspekter som tagits upp här. I det följande kommer vi istället koncentrera oss på två övergripande områden som följer av det teoretiska resonemanget, dels vad vi kallar individualism versus kollektivism, dels maktstat versus rättsstat. I någon mån får också materialtillgången styra vilka aspekter vi har möjlighet att testa.

För det andra finns ett operationaliseringsproblem, d v s hur går vi praktiskt tillväga för att mäta dessa fenomen. Vi får här, trots de invändningar man kan resa, i huvudsak använda oss av olika former av attitydundersökningar. Eftersom jag inte har ekonomiska resurser att själv företa så omfattande undersökningar som krävs, blir vi också hänvisade att använda ett redan befintligt material. I fortsättningen skall vi främst referera till ett antal attitydundersökningar – New Democracies Barometer – gjorda av Centre for the Study of Public Policy (CSPP), University of Strathclyde, Glasgow, Scotland. Undersökningarna, som omfattar tio länder i Öst- och Centraleuropa, företogs första gången

1991 och upprepades 1992 respektive 1993.¹⁹ När vi använder denna typ av material uppstår emellertid ytterligare problem, dels ett reliabilitetsproblem, dels ett validitetsproblem. Vad gäller reliabilitetsproblemet får vi ha tillit till CSPP:s metodologi och anta att problemet är begränsat. Undersökningarna är gjorda efter vedertagna ESOMAR (European Society of Market Research) principer med representativa, stratifierade och förhållandevis stora urval av respondenter. Vad gäller validitetsproblematiken så är denna från vår utgångspunkt värre. De frågor som ställs är ingalunda optimala med hänsyn till vad vi avser att mäta. Det urval som redovisas här får istället betraktas som ett slags "second-best"-alternativ med åtföljande reservationer för slutsatser och generaliseringar. Det är i sammanhanget också viktigt att de frågor som ställs inte är alltför nära kopplade till hur det "gamla" systemet gestaltade sig i respektive land. Vad vi vill testa är ett slags generella förhållanden som vi antar är oberoende av hur väl eller illa det socialistiska systemet fungerade.

En viss grundläggande skepticism till attitydundersökningar överlag är nog motiverad, inte minst när dessa företas i en post-kommunistisk kontext. Många decenniers förtryck och åsiktsregistrering gör att man måste fråga sig ifall respondenterna verkligen säger vad de känner och tycker (jfr Rosen 1990: 266f, Miller – Hesli 1993: 5f, Hahn 1993a: 40f). Attityd- och opinionsundersökningar har traditionellt varit ett uttryck för politisk övervakning och kontroll och använts mer som argument för en redan förutbestämd slutsats, än som objektiva indikatorer på befolkningens verkliga uppfattning (Rose – Haerpfer 1994a). Det är således viktigt att undersökningarna företas i en miljö där dessa problem minimeras. Eftersom förändringshastigheten är hög kan mätresultaten också variera kraftigt mellan olika undersökningar (jfr Hahn 1993b: 300f). De förhållanden vi avser att mäta förändras emellertid per definition långsamt, varför vi, om hypotesen är riktig, bör nå ungefär samma resultat oavsett när undersökningen genomförts. Därutöver finns en risk för att resultat övergeneraliseras och att man okänsligt och för långtgående aggregerar individdata till grupp- och systemnivå, d v s det finns ett slags analysnivåproblematik (Rosen 1990: 267f, Heinrich – Wiatr 1991: kap 1). Här kan man säga att vi främst testar förutsättningarna för transitionsprocessen – d v s förekomsten av marknadsekonomin och demokratins informella institutioner – på individ- eller mikronivå och sedan försöker länka dessa till makronivå (jfr diskussion i Lijphart 1989: 47f).

Ett tredje metodologiskt problemområde härstammar från studiens komparativa element och rör val av och kategorisering av länder. Vi är här styrda av det befintliga materialet i så måtto att vi tvingas hålla oss till de länder som ingår i CSPP:s undersökningar: Polen, Ungern, Tjeckien, Slovakien, Slovenien, Bulgarien, Rumänien, Vitryssland och Ukraina. Ett tionde land, Kroatien, ingår också i CSPP:s undersökningar. Till följd av krigstillstånd i området så är resultaten emellertid alltför osäkra, varför jag valt att utelämna landet i den fortsatta framställningen.

Ett problem här gäller ländernas jämförbarhet (jfr Rose – Haerpfer 1994a: 7f, Bova 1993). Vitryssland och Ukraina skiljer sig från övriga länder genom att de tillhörde det formella Sovjetunionen. Reformprocessen började där senare

och samhällsbilden såg något annorlunda ut. Ett argument att trots detta inkludera dem är att hypotesen vi använder i någon mening är oberoende av sovjetepoken; vi söker primärt förklaringar längre bak i historien. Ett annat argument för att ta med dem i analysen är att vi får fler fall att jämföra med – inte helt oväsentligt med tanke på det begränsade antal länder vi har att laborera med – samtidigt som vi bättre utnyttjar materialet. Vad gäller jämförbarheten i övrigt får denna betraktas som relativt god. Det är samma frågor som ställs i de olika länderna, naturligtvis med lingvistiska anpassningar, och undersökningarna är gjorda ungefär samtidigt. Metodologin är likaledes identisk och CSPP har agerat som huvudansvarig och samordnare, även om undersökningarna rent praktiskt utförts av forskningsinstitut i respektive land.

Vad gäller ländernas kategorisering så kommer vi i fortsättningen att tala om ett "Öst" respektive ett "Väst". Med begreppet Öst avses länderna Bulgarien, Rumänien, Vitryssland och Ukraina; i begreppet Väst inkluderas Polen, Ungern, Tjeckien, Slovakien och Slovenien.²⁰ Resultaten av de olika frågeställningarna kommer följaktligen att aggregeras från ländernivå till Öst-Västnivå. Som jämförelsemått – d v s aggregerat mått – används genomgående medianvärdet för de två ländergrupperna.²¹ En sådan jämförelsegrund kan naturligtvis diskuteras. Att, så att säga, aggregera ett redan aggregerat mått ger utrymme för ytterligare felkällor och påverkar materialets reliabilitet. Ett alternativ skulle här kunna vara att använda ett medelvärde. Detta måste emellertid vägas för att kunna utgöra en lämplig jämförelsegrund, något som inte är möjligt då vi saknar tillgång till rådata. Medelvärdet är också känsligt för kraftiga enstaka avvikelser.

Sammantaget kan man säga att vi här har att hantera en mycket omfattande metodologisk problematik. Någon kan invända att den är alltför stor för att kunna hanteras på ett tillfredsställande sätt. De saker vi avser att mäta är till sin natur vaga och svåra att definiera och operationalisera, det är riktigt, men de är för detta inte desto mindre betydelsefulla. Om vi inte kan dra några direkt långtgående slutsatser så kan vi åtminstone se tendenser i en viss riktning eller få indikationer på att det förhåller sig på ett visst sätt. Detta tror jag är viktigt. Det följande skall ses som ett första preliminärt försök att empiriskt testa vad vi kallar marknadsekonomin och demokratins informella institutioner i ett öst-väst perspektiv.

IV. Individualism vs. kollektivism

Som vi tidigare varit inne på utvecklades länderna i den öst- respektive västkristna kultursfären helt olika i synen på individen och kollektivet. I väst lades grunden för en individualistisk antropocentrisk världsuppfattning, där individerna stod någotsånär autonoma i förhållande till varandra och i förhållande till makten. Detta utgjorde sedan grunden för den framväxande liberala demokratin. I stark kontrast därtill cementerades i öst istället en kollektivistisk grundsyn, där individens beroende av och underkastelse inför kollektivet poängterades och idealiserades. Detta tog sig, som vi har sett, uttryck på många

plan; i ekonomiska såväl som politiska och sociala sammanhang. Frågan vi ställer här är huruvida vi idag kan observera en skillnad mellan de öst- och västkristna länderna med avseende på kollektivistiska och individualistiska värderingar.

Kollektivistiska versus individualistiska värderingar

I New Democracies Barometer II gjordes ett försök att mäta förekomsten av individualistiska och kollektivistiska attityder i de nio länder som ingick i undersökningen (Rose – Haerpfer 1993: Appendix tabell 22, Rose – Makkai 1993: 10f, Rose – Haerpfer 1994a: 19). Respondenterna ställdes inför ett antal påståenden med två svarsalternativ, där det ena kunde hänföras till en mer individualistisk syn och det andra till en mer kollektivistisk. I tabell 1 återfinns en samlad bild över resultaten. Respondenterna är i tabellen indelade i tre grupper: kollektivistiska, ambivalenta och individualistiska. De som i tabellen kategoriseras som kollektivistiska valde i samtliga fyra fall eller i tre av fyra fall svarsalternativ som kan betraktas som kollektivistiskt orienterade. De respondenter som redovisas som ambivalenta valde två kollektivistiska respektive två individualistiska svarsalternativ. De som slutligen redovisas som individualistiska valde istället i samtliga fall eller i tre av fyra fall individualistiska svarsalternativ.

Tabell 1. Kollektivistiska vs. individualistiska värderingar (procent av respondenter).

	Öst	Väst	Bulga-	Rumä-	Vitryss-	Ukraina	Tjeckien	Slova-	Slove-	Ungern	Polen
			rien	nien	land			klen	nien		
Kollektivistisk	32	22	44	34	30	29	10	15	26	29	31
Ambivalent	26	34	20	25	30	26	25	25	34	34	41
Individualistisk	40	40	36	40	40	45	64	61	40	37	28

Frågor: People hold different views about the economy. For each statement, which is closer to your own view?

a) Incomes should be more equal; OR

Individual achievement should determine how much people are paid.

b) The state should be responsible for providing for the basic security of everyone; OR

Individuals should take responsibility for themselves.

c) State ownership is the best way to run an enterprise; OR

An enterprise is best run by private entrepreneurs who produce goods that people want to buy.

d) A good job is one that is secure even if it doesn't pay very much; OR

A good job pays good money, even if it risks unemployment.

Kategorisering: Frågorna redovisas med det kollektivistiska alternativet först. Kollektivistisk:

Valde alla eller tre av fyra kollektivistiska alternativ. Ambivalent: Valde två kollektivistiska och

två individualistiska alternativ. Individualistisk: Valde alla eller tre av fyra individualistiska al-

ternativ.

Källa: Rose & Makkai [1993], sid 10-11 och sid 16.

Om vår hypotes är riktig borde vi i större utsträckning finna kollektivistiska värderingar representerade i de traditionellt östkristna länderna än i de västkristna. Som tabellen visar är detta också till viss del fallet, även om resultatet inte är helt entydigt. Medianvärdet för Öst ligger något högre än för Väst vad gäller kollektivistiska värderingar. Drygt en tredjedel av respondenterna i den östkristna kulturkretsen kan betraktas som kollektivistiskt orienterade jämfört med drygt en femtedel i Väst. Samtidigt är polariseringen i Öst större än i Väst. Det finns emellertid ingen absolut majoritet i någon riktning vare sig för Öst eller Väst. Vad man kan notera är den starka dragningen mot individualism i både Tjeckien och Slovakien, där uppemot två tredjedelar av respondenterna uttrycker individualistiska värderingar. Polen utgör i sammanhanget något av ett undantag. Med en förhållandevis stor andel som uppvisar kollektivistiska drag och många ambivalenta drar man lite i riktning mot hypotesen. En förklaring till detta skulle kunna vara den katolska kyrkans mycket starka ställning i landet med närmare 95% av befolkningen som betraktar sig som katoliker. Katolicismen anses ju traditionellt vara mer kollektivistiskt orienterad än protestantismen (se exempelvis Durkheim 1987: 152f). Ett problem uppstår då vad gäller Slovakien, där ca 65% av befolkningen tillhör den katolska kyrkan men där andelen individualister samtidigt är mycket hög. Resonemanget är således inte fritt från invändningar.

Anonymitet versus relationer

Ett annat mått på kollektivism och individualism i vid mening är graden av anonymitet i sociala och ekonomiska relationer. Individens autonomi i den västkristna kulturkretsen fick till viss del följderna att traditionella släkt- och vänskapsband luckrades upp. Som kulturgemenskapen sedan manifesteras i den västerländska liberala demokratin blir det också i ett förhållandevis anonymt system. Vi reflekterade tidigare över skillnaden mellan Öst och Väst som en skillnad mellan marknad och hierarki i Williamsons termer. När marknaden stod för ett slags anonymitet i de sociala relationerna, stod hierarkin istället för ett närmare beroendeförhållande. Är detta resonemang riktigt torde vi finna mer av närmare relationer och beroendeförhållanden i den östkristna kulturgemenskapen än i den västkristna.

På ett antal frågor huruvida man ofta hjälper eller får hjälp av släktingar och vänner och om man ofta utnyttjar andra "connections" i olika sammanhang, svarade respondenterna i enlighet med tabell 2 (Rose – Haerpfer 1993: Appendix tabell 4-6). Vi finner här en klar skillnad mellan Öst och Väst. Det är genomgående fler som svarar ja på frågorna i Öst.²² Drygt 70% av respondenterna i den östkristna kulturkretsen svarar att de hjälper vänner och får hjälp av vänner och något mer än hälften säger att de utnyttjar olika former av "connections". Motsvarande resultat för respondenterna i den västkristna kulturkretsen är 50%, 45%, respektive knappt en femtedel. Vi får emellertid reservera oss något här med tanke på materialets validitet; man måste fråga sig hur pass väl frågorna verkligen mäter det vi vill mäta. Till viss del hänger svaren naturligtvis också samman med hur väl det ekonomiska systemet fungerar idag, något

Tabell 2. Anonymitet vs. relationer (procent av respondenter som svarar ja).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumä- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien	Ungern	Polen
a) Hjälper vänner	69	50	74	52	77	64	44	55	86	52	36
b) Hjälp av vänner	68	45	79	51	75	61	40	51	-	50	35
c)*Connections*	54	19	28	54	65	54	20	31	43	17	15

Frågor: a) Do you or others in your household help friends or relatives with house repairs, growing food, or standing in queues?;

b) Do friends or relatives sometimes help you or other members of the family with house repairs, growing food, repairing a car, standing in queues etc?;

c) It often helps to know people who can do things for you (that is, have connections). In the last year, has anyone in your household gone to somebody to get things done you could not get in the ordinary way?

Källa: Rose & Haerpfer [1993], New Democracies Barometer II, Appendix tabell 4-6.

som i och för sig i sin förlängning inte behöver motsäga vår hypotes. Den slutsats vi kan dra är att vi här har åtminstone en indikation på att sociala relationer tenderar att vara mer betydelsefulla i de länder i undersökningen som tillhör den östkristna kulturkretsen än i de som tillhör den västkristna.

Syn på marknadsekonomin innehåll

Den individualistiska respektive kollektivistiska världsuppfattningen hade också långtgående konsekvenser för de ekonomiska systemens karaktär i de båda kulturkretsarna. Individualismen i Väst rimmade väl med den privata äganderätten, det kontraktekonomiska tänkandet och marknadsekonomin konkurrens. I Öst utmynnade kollektivismen istället i en kommandoorienterad ekonomi med starka egalitära drag, något som sedan förstärktes under den socialistiska tiden. Följaktligen borde vi finna en mer positiv inställning till marknadsekonomin som sådan i de länder som traditionellt tillhört den västkristna kulturkretsen och, i kontrast till detta, en mer nostalgisk negativistisk inställning i öst. Tabell 3 ger en samlad bild av ett antal frågor som ställdes i NDB III för att mäta inställningen i detta avseende (Rose – Haerpfer 1994b: Appendix Q22-Q23). Respondenterna har här delats in i fyra grupper med avseende på deras reaktion på det ekonomiska systemskiftet: pro-marknadsorienterade, nostalgiska, konsistent negativa, respektive positivt indifferent. De som karaktäriseras som pro-marknadsorienterade gav uttryck för en negativ värdering av det gamla socialistiska ekonomiska systemet och värderade samtidigt det nuvarande ekonomiska systemet positivt. De som här beskrivs som nostalgiker hade istället en positiv inställning till det gamla systemet, samtidigt som man var negativt inställda till dagens ekonomiska system. De konsistent negativa gav uttryck för en negativ värdering av såväl det gamla

Tabell 3. Reaktion på ekonomiskt systemskifte (procent av respondenter).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumä- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien	Ungern	Polen
Pro-marknad	4	20	6	11	2	1	42	8	20	5	26
Nostalgisk	64	28	58	36	70	72	18	50	20	53	28
Konsistent negativ	25	20	28	28	19	22	16	18	32	20	22
Positivt indifferent	8	24	8	24	8	4	24	23	28	22	24

Fråga: Here is a scale ranking how the economy works: the top, plus 100, is the best; the bottom, minus 100, the worst. Where on this scale would you put: a) the socialist economy before the revolution of 1989?; b) our present economic system?

Kategorisering: *Pro-marknad*: Icke-positiv värdering av socialistiskt ekonomiskt system (a) OCH positiv värdering av nuvarande ekonomiskt system (b). *Nostalgisk*: Positiv värdering av socialistiskt system (a) OCH icke-positiv värdering av nuvarande ekonomiskt system (b). *Konsistent negativ*: Icke-positiv värdering av socialistiskt ekonomiskt system (a) OCH icke-positiv värdering av nuvarande ekonomiskt system (b). *Positivt indifferent*: Positiv värdering av socialistiskt system (a) OCH positiv värdering av nuvarande ekonomiskt system (b).

Källa: Rose & Haerper [1994b], New Democracies Barometer III, Appendix Q22-Q23.

systemet som dagens system, medan de positivt indifferent hade en positiv inställning till båda systemen.

Resultaten i tabellen ger ett visst stöd för vår tankegång. Respondenterna i de västkristna länderna tenderar att vara mer marknadsorienterade än motsvarande i Öst. De har också en mindre negativistisk inställning till de förändringar i marknadsekonomisk riktning som reformprocessen fört med sig. Drygt en femtedel av respondenterna i Väst kan beskrivas som pro-marknadsorienterade jämfört med endast ca 4% i öst. Samtidigt är det endast en fjärdedel av de utfrågade i de västkristna länderna som kan beskrivas som nostalgiker medan motsvarande andel i Öst är drygt två tredjedelar. I likhet med vad som gäller för tabell 2 så får vi här vara försiktiga med tolkningen av resultaten. Svaren är i hög grad beroende både av hur det gamla systemet fungerade och hur det nya systemet ser ut. Detta kan förklara varför Ungern avviker från de övriga länderna i Väst. Ett i jämförelse väl fungerande ekonomiskt system under den socialistiska tiden, med vissa inslag av marknadsmekanismer, samtidigt som man drog nytta av Comecon-handeln, kan ha gjort ungrarna något nostalgiska i förhållande till det gamla systemet. Likaså kan det bidra till att förklara varför Slovakien avviker något. Separationen från det resursstarka och utvecklade Tjeckien har medfört betydande ekonomiska förluster för befolkningen. En återgång till det gamla ses kanske därför av många som ett steg mot en förbättrad ekonomisk situation.

V. Maktstat vs. rättsstat

Den andra övergripande aspekten i skillnaden mellan Öst och Väst vi här skall koncentrera oss på gäller synen på makten och rätten. Som vi tidigare noterat utvecklades de båda kulturkretsarna diametralt olika i detta avseende. I den västkristna kulturgemenskapen förstärktes det antika arvet genom renässansen och den romerska rättstraditionen blev vägledande för rättskipningen. I kombination med den germanska sedvanerätten grundlades ett rättsstatligt förhållande som sedan skulle komma att utgöra basen för den framväxande demokratin. En samarbetskultur präglad av tillit och tolerans blev resultatet. I Öst var förhållandet helt annorlunda. Den romerska rätten fick aldrig fullt genomslag utan istället etablerades ett patrimonialt autokratiskt system där rätten blev ett maktens verktyg snarare än ett skydd för samhällets medborgare. Ett monolitiskt kommandosamhälle cementerades utan marknadskultur och pluralism.

Frågan uppstår då hur vi testar vilken påverkan detta har haft på människors inställning till den politiska makten och till rättssystemet och huruvida man idag kan se någon skillnad mellan de olika kulturkretsarna i detta avseende. Vår hypotes är att vi i öst torde finna en större skepsis till demokratins arbetsformer, mindre tillit till olika former av organisationer – statliga och icke-statliga – och en lägre grad av tolerans överlag. Möjligtvis borde vi också finna en längtan efter en stark central maktutövning som alternativ till demokratins långsamma beslutsprocess.

Synen på demokrati i vid mening

Ett första mått på inställningen till och förståelsen för demokratins arbetsformer i vid mening är reaktionen på den regimförändring i demokratisk riktning som faktiskt skett. I NDB III fick de utfrågade möjlighet att rangordna och värdera det nuvarande politiska systemet i förhållande till såväl det gamla kommunistiska systemet som till ett "föreställt" system i framtiden (Rose – Haerpfer 1994b: Q32-Q34). I enlighet med hypotesen förväntar vi oss här en större skepsis till regimförändringen och en mindre framtidstro i de länder som traditionellt tillhört den östkristna kulturkretsen än den västkristna. En samlad bild av undersökningens resultat återges i tabell 4. Respondenterna delas i tabellen in i fyra grupper: demokrater, skeptiker, eftergivna och reaktionära. De som karakteriseras som demokrater hade en positiv inställning till nuvarande regim och var samtidigt negativt inställda till det gamla auktoritära systemet. Skeptikerna gav uttryck för en negativ attityd till såväl dagens system som till det gamla systemet, medan de eftergivna istället värderade båda systemen positivt. De respondenter som i tabellen beskrivs som reaktionära hade en positiv inställning till det gamla auktoritära systemet, samtidigt som man var negativt inställda till nuvarande regim.

Som vi ser finner vi i tabellen ett visst stöd för vår hypotes. En majoritet av respondenterna i Väst kan beskrivas antingen som demokrater eller som skeptiker. I Öst består istället majoriteten av reaktionära och skeptiker. Den mest

Tabell 4. Reaktion på regimförändring (procent av respondenter).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumä- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien	Ungern	Polen
Demokrater	22	36	30	38	13	12	63	26	36	24	45
Skeptiker	26	18	19	29	23	32	14	23	32	18	17
Eftergivna	19	24	28	22	16	12	15	26	20	27	24
Reaktionära	33	14	23	11	48	43	8	25	12	31	14

Frågor: Here is a scale for ranking how government works. The top, plus 100, is the best; the bottom, minus 100, the worst. Where on this scale would you put: a) the former communist regime?; b) our present system of government with free elections and many parties?; c) our system of government in five years time?

Kategorisering: *Demokrater*: Icke-positiv värdering av gammal regim (a) OCH positiv värdering av nuvarande regim (b). *Skeptiker*: Icke-positiv värdering av gammal regim (a) OCH icke-positiv värdering av nuvarande regim (b). *Eftergivna*: Positiv värdering av gammal regim (a) OCH positiv värdering av nuvarande regim (b). *Reaktionära*: Positiv värdering av gammal regim (a) OCH icke-positiv värdering av nuvarande regim (b).

Källa: Rose & Haerpfer [1994b], New Democracies Barometer III, Appendix Q32-Q34.

markanta skillnaden finner vi mellan andelen reaktionära. I Öst utgör de en tredjedel av respondenterna, medan de i Väst uppgår till något mindre än en sjundedel. Frågorna som ställdes är emellertid direkt kopplade till hur människor uppfattade det gamla systemet, varför några reservationer måste göras. Vi ser hur såväl Ungern som Rumänien avviker från mönstret. I Ungerns fall hänger det sannolikt samman med att systemet fungerade förhållandevis väl. Att förklara Rumäniens avvikelse är däremot svårare. Kanske hänger det samman med det våldsamma förlopp som inledde reformprocessen. Vi bör också notera att den stora andel reaktionära som återfinns i både Vitryssland och Ukraina påverkar medianvärdet.

I NDB III typologiserades vidare respondenterna utifrån deras svar på ett antal frågor som gällde, dels huruvida man samtyckte till en upplösning av parlamentet, dels hur troligt detta ansågs vara (Rose – Haerpfer 1994b: Q71-Q72, Rose – Haerpfer 1994a: 20). I en andra typologisering togs också hänsyn till om man samtidigt föredrog en stark ledare framför ett parlamentariskt system. Den första typologisering återfinns i tabell 5. Även här delas de utfrågade in i fyra grupper: tillitsfulla demokrater, oroliga demokrater, hoppfullt auktoritära, samt nedslaget auktoritära. De respondenter som beskrivs som tillitsfulla demokrater misstycckte till parlamentets upplösning och trodde inte heller att detta skulle inträffa. De som karaktäriseras som oroliga demokrater misstycckte även de till parlamentets upplösning, men bedömde samtidigt det som troligt att det skulle ske. De hoppfullt auktoritära samtyckte däremot till parlamentets upplösning och trodde också att det skulle inträffa. De nedslaget auktoritära, slutligen, samtyckte även de till parlamentets upplösning, men bedömde det inte som troligt att detta skulle ske.

Som framgår av tabellen är andelen tillitsfulla demokrater större i Väst än i Öst, samtidigt som både andelen hoppfullt och nedslaget auktoritära är större i Öst. Drygt 45% av respondenterna i Öst kan beskrivas som tillitsfulla demo-

Tabell 5. Typologisering av demokrater (procent av respondenter).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumä- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien*	Ungern	Polen
Tillitsfulla demokrater	46	59	54	62	36	37	66	58	-	60	42
Oroliga demokrater	20	17	21	14	20	19	16	18	-	10	28
Hoppfullt auktoritära	23	17	16	16	30	29	11	16	-	18	24
Nedslaget auktoritära	11	7	9	7	13	15	6	8	-	12	5

Frågor: a) Some people think this country would be better governed if parliament were suspended and we did not have lots of political parties. How likely do you think this would be to happen in this country in the next few years?

b) If Parliament was suspended and parties abolished, would you approve or disapprove?

Kategorisering: *Tillitsfulla demokrater*: Misstycer till parlamentets upplösning (b) OCH tror inte att det kommer att inträffa (a). *Oroliga demokrater*: Misstycer till parlamentets upplösning (b) OCH tror att det kommer att inträffa (a). *Hoppfullt auktoritära*: Samtycker till parlamentets upplösning (b) OCH tror att det kommer att inträffa (a). *Nedslaget auktoritära*: Samtycker till parlamentets upplösning (b) OCH tror inte att det kommer att inträffa (a).

* Dessa frågeställningar ingick ej i undersökningen i Slovenien.

Källa: Rose & Haerpfer [1994b], New Democracies Barometer III, Appendix Q71-Q72.

krater, medan motsvarande siffra för Väst uppgår till närmare 60%. De hoppfullt auktoritära utgör något mindre än en fjärdedel i Öst, men uppgår i Väst till drygt en sjättedel. Vi kan notera att Polen avviker något i kategorin tillitsfulla demokrater och visar en förhållandevis stor andel hoppfullt auktoritära. Samtidigt har man emellertid rätt många oroliga demokrater. Likaså kan man notera Ungerns rätt stora andel nedslaget auktoritära.

I tabell 6 återfinns den andra typologiseringen (Rose – Haerpfer 1994b: Q72, Q45). Indelningen av respondenterna är även här gjord i fyra grupper: representativa demokrater, effektiva demokrater, alienerade och auktoritära. De representativa demokraterna misstycer till en upplösning av parlamentet och föredrog ett parlamentariskt system framför en stark ledare. De som karaktäriseras som effektiva demokrater misstycer också de till parlamentets upplösning, men föredrog samtidigt en stark ledare framför ett parlamentariskt system. De alienerade samtyckte däremot till parlamentets upplösning men förkastade på samma gång en stark ledare. De auktoritära, slutligen, samtyckte även de till parlamentets upplösning, men föredrog samtidigt en stark ledare framför ett parlamentariskt system.

Även vad gäller tabell 6 kan man säga att resultaten i någon mening bekräftar vår hypotes. Andelen representativa demokrater utgör en absolut majoritet i Väst och överväger rätt stort andelen i Öst. Samtidigt är andelen auktoritära betydligt större i Öst än i Väst. I den östkristna kulturkretsen kan nästan en fjärdedel karaktäriseras som auktoritära, dubbelt så många som i Väst. Den förhållandevis stora andelen effektiva demokrater i Öst speglar, i likhet med

Tabell 6. Representativa eller effektiva demokrater (procent av respondenter).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumä- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien*	Unge
Representativa demokrater	39	63	47	60	31	31	72	62	–	64
Effektiva demokrater	26	12	28	16	26	25	10	13	–	7
Alienerade	11	13	8	9	12	14	12	13	–	18
Auktoritära	24	12	17	15	31	30	6	11	–	12

Frågor: a) If Parliament was suspended and parties abolished, would you approve or disapprove?

b) Best get rid of parliament and elections and have a strong leader who can quickly decide things. Do you strongly agree, somewhat agree, somewhat disagree or strongly disagree?

Kategorisering: *Representativa demokrater*: Misstyycker till parlamentets upplösning (a) OCH föredrar ett parlamentariskt system framför en stark ledare (b). *Effektiva demokrater*: Misstyycker till parlamentets upplösning (a) OCH föredrar en stark ledare framför ett parlamentariskt system (b). *Alienerade*: Samtycker till parlamentets upplösning (a) OCH förkastar stark ledare (b). *Auktoritära*: Samtycker till parlamentets upplösning (a) OCH föredrar en stark ledare (b).

* Dessa frågeställningar ingick ej i undersökningen i Slovenien.

Källa: Rose & Haerpfer [1994b], New Democracies Barometer III, Appendix Q72 och Q45.

resultaten i tabell 5, att många föredrar en stark ledargestalt framför ett parlamentariskt system.

Resultaten ovan indikerar att en betydande andel av respondenterna i länderna i den östkristna kulturkretsen i någon mening söker en stark centrerad maktutövning istället för eller som alternativ till demokratin. Som ett försök att ytterligare belägga detta återges i tabell 7 svaren på ett antal frågeställningar som i varierande utsträckning kan sägas pröva om så är fallet (Rose – Haerpfer 1994b: Q44-Q47). Respondenterna fick svara på huruvida det vore bättre att respektive armén, en stark ledare eller experter styrde landet, eller om en återgång till monarkin vore att föredra. Som vi ser är det genomgående en större andel i Öst som önskar detta, förutom när det gäller expertstyre där båda kulturkretsarna förvisso uppvisar en kraftig majoritet för detta, men där Väst något överväger Öst. Vi kan i sammanhanget notera den betydande skillnad som finns i svaren på frågan om parlamentet borde avskaffas och ersättas med en stark ledare. En majoritet i de östkristna länderna håller med om detta medan endast en knapp fjärdedel svarar så i Väst. Ett undantag utgör här Rumänien och Slovenien. En förhållandevis liten andel av respondenterna i Rumänien stöder tankegången att parlamentet bör ersättas av en stark ledare. Samtidigt uppbringar tankegången ett visst stöd i Slovenien.

Även om vi får vara försiktiga med att dra alltför långtgående slutsatser, så pekar det samlade resultatet av tabellerna 4-7 på en tendens i riktning mot en verifiering av vår hypotes. Med vissa reservationer så kan man säga att respondenterna i de länder som traditionellt tillhört en östkristen kulturkrets i högre utsträckning uppvisar auktoritära drag än sina motsvarigheter i Väst. Detta visar sig på flera sätt. Bland annat värderas det kommunistiska systemet rela-

Tabell 7. Centrerad stark maktutövning som alternativ till demokratin (procent av respondenter som samtycker).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumå- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien	Ungern	Polen
a) Armén skall styra	15	4	14	19	15	10	2	4	8	2	11
b) Stark ledare	51	24	45	30	57	56	16	24	42	18	35
c) Expertstyre	71	79	66	57	76	78	79	89	63	82	60
d) Tillbaka till monarkin*	13	4	19	18	8	7	3	2	-	5	6

Frågor: Our present system of government is not the only one that this country has had. Some people say that we would be better off if the country was governed differently. What do you think? Do you strongly agree, somewhat agree, somewhat disagree or strongly disagree that: a) the army should govern the country?; b) best get rid of Parliament and elections and have a strong leader who can quickly decide things?; c) the most important decisions about the economy should be made by experts and not the government and Parliament?; d) a return to the monarchy would be better?

Kategorisering: I tabellen redovisas de som svarade "strongly agree" och "somewhat agree".

* Ingick ej i undersökningen i Slovenien.

Källa: Rose & Haerpfer [1994b], New Democracies Barometer III, Appendix Q44-Q47.

tivt högt, man ser med en viss skepsis på demokratin och föredrar en stark koncentrerad maktutövning framför ett parlamentariskt politiskt system.

Förekomsten av ett toleransideal

Som ett resultat av utvecklingen mot rättsstatlighet och marknadskultur etablerades i den västkristna kulturkretsen ett slags toleransideal. Som vi tidigare noterat hade detta stor inverkan på hur det politiska och ekonomiska systemet gestaltade sig. Det gav en dynamisk karaktär åt samhällsbilden och skapade en sfär av öppenhet, där idéer och tankar kunde brytas mot varandra. Denna utveckling återfinns inte i den östkristna kulturkretsen. Systemets absoluta natur med sina strikt hierarkiska maktstrukturer lämnade inget utrymme för någon sådan dynamik. Istället etablerades ett åsiktsmonopol och en slags intolerans och framstegsfientlighet som sedan förstärktes under kommunisttiden. Är tankegången riktig borde dessa förhållanden vara djupt rotade i respektive kulturkrets och relativt konstanta över tiden. Vi förväntar oss således att även idag finna en större tolerans och öppenhet i de länder som traditionellt tillhört den västkristna kulturkretsen.

Ett mått på tolerans/intolerans skulle kunna vara hur människor ställer sig till personer med extrema och från majoriteten avvikande politiska åsikter. På en fråga i NDB II huruvida staten borde agera mot sådana personer svarade respondenterna enligt tabell 8 (Rose – Haerpfer 1993: Tabell 29). Vår hypotes är att dessa personer möter en större förståelse bland befolkningen i Väst än i Öst och betraktas som ett naturligt inslag i den diversifierade samhällsbilden snarare än som något staten bör lägga sig i. Som tabellen visar är detta också i någon mening fallet, även om tendenserna är svaga. I Öst anser nästan hälften

Tabell 8. Tolerans med avseende på extrema åsikter (procent av respondenter som samtycker).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumä- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien	Ungern	Polen
Staten bör ingripa mot människor med extrema och avvikande åsikter	45	35	40	50	52	22	35	41	45	26	23

Fråga: (Here are a few statements that people sometimes make. What do you think?)

The state should act against people whose political views are very extreme and different from the majority.

Kategorisering: I tabellen redovisas de som svarade "strongly agree" och "somewhat agree".

Källa: Rose & Haerpfer [1993], New Democracies Barometer II, Appendix tabell 29.

av respondenterna att staten bör ingripa mot sådana personer medan drygt en tredjedel anser detta i Väst. Vi har emellertid ett par undantag i tabellen, varför vi bör vara försiktiga med att dra långtgående slutsatser. Slovenien och framförallt Ukraina avviker från mönstret. Slovenien betar sig ungefär som ett östland med 45% jakande svar och i Ukraina svarade endast drygt en femtedel att staten bör ingripa mot sådana personer.

Ett annat mått på graden av tolerans skulle kunna vara människors inställning till och förståelse för det tidskrävande arbete som ett parlamentariskt system för med sig. Förstår man att det kommer ta lång tid att lösa samhällsproblemen med det nuvarande systemet eller är man otålig och tror att det går snabbare med ett annat system? I tabell 9 återfinns de resultat som uppmättes när man i samband med NDB III testade detta (Rose – Haerpfer 1994b: Q28). Som vi ser är en majoritet i både Öst och Väst införstådda med att reformprocessen kommer att ta lång tid, men vi finner återigen en skillnad mellan dem. När drygt 70% tror detta i de västkristna länderna är det endast strax över hälften som har denna insikt i Öst. Således vill nästan hälften av respondenterna i den östkristna

Tabell 9. Tolerans uttryckt som tillit till det parlamentariska systemets problemlösningsförmåga (procent av respondenter som anser är viktigast).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumä- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien	Ungern	Polen*
Är att lösa problem	54	72	63	59	48	42	81	70	74	51	–
Pröva nytt system snart	47	28	37	41	52	58	19	30	26	49	–

Fråga: (On this card you will find a series of contrasting statements. For each, please choose one and say whether you definitely or somewhat agree with it.)

It will take years for government to deal with the problems inherited from the Communists; OR If our system can't produce results soon, that's a good reason to try some other system of government.

* Dessa frågeställningar ingick ej i undersökningen i Polen.

Källa: Rose & Haerpfer [1994b], New Democracies Barometer III, Appendix Q28.

kulturkretsen pröva ett annat politiskt system snart. En reservation måste emellertid göras. Vi ser hur Ungern avviker med en andel på 49% som kan tänka sig byta politiskt system, något som återigen kan tänkas höras samman med karaktären på det gamla systemet. Många människor i Ungern har en positiv inställning till det gamla systemet och anser att det fungerade bättre än dagens. En önskan att byta system skulle därför kunna ses som ett uttryck för en önskan om en återgång till det gamla.

Tillit till det civila samhället och statliga organ

Intimt förknippad med utvecklingen i den västkristna kulturgemenskapen var framväxten av ett civilt samhälle. Med många från staten oberoende organisationer och sammanslutningar diversifierades makten och en pluralism grundlades. De civila samhället tjänade också som ett slags medborgarskola, där individer fostrades i demokratisk anda samtidigt som vi här också finner en del av rötterna till den samarbetskultur som varit vägledande för utvecklingen i Väst (jfr Putnam 1993). Men likaväl som det monolitiska kommandorienterade systemet i den östkristna kulturkretsen undertryckte öppenhet och tolerans, så undertrycktes också det civila samhället. Det gavs inget utrymme för några konkurrerande strukturer utanför statens kontroll, utan varje tendens till pluralism motarbetades. I den mån det fanns organisationer i samhället så var dessa en del av den statliga maktapparaten och användes för att kontrollera medborgarna. Den socialistiska tiden utgjorde här, som vi tidigare varit inne på, i viss mån en fortsättning på den östkristna traditionen.

Vi förväntar oss således att vi i de länder som traditionellt tillhört en östkristen kulturkrets skall finna en större misstro mot och mindre tillit till organisationer överlag, såväl statliga som sådana som kan betraktas som en del av det civila samhället (jfr Melville 1993: 60ff). I NDB III ställdes respondenterna inför ett stort antal organisationer och fick svara på huruvida man hade tillit till dessa. Vi har här delat in dessa organisationer i två grupper – det civila samhällets organisationer respektive statliga organ – och sammanställt undersökningsresultaten.

Tabell 10 ger en bild av resultaten vad gäller det man kan kalla det civila samhällets organisationer (Rose – Haerpfer 1994b: Q48, Q51, Q54, Q56, Q57b, Q59, Q60, Q61). Som framgår av tabellen är misstroendet genomgående större i den östkristna kulturkretsen med undantag för kyrkor som åtnjuter ett större förtroende i Öst än i Väst (jfr även Weigle – Butterfield 1992). Bortsett från just kyrkor och media så uttrycker en absolut majoritet av respondenterna i Öst misstroende mot det civila samhällets organisationer. Mest markant är misstron när det gäller partier och fackföreningar, där så många som 70% ger uttryck för sådana känslor. Detta förhållande återspeglas i viss mån i den västkristna kulturkretsen, där media och bondeorganisationer åtnjuter det största förtroendet medan majoriteten uttrycker misstro mot partier och fackföreningar. Vi kan notera hur kyrkor och privata företag har ett ganska stort förtroende i Rumänien med fyra femtedelar respektive två tredjedelar som uttrycker tillit. Även i Vitryssland är kyrkan betrodd. Vi kan också notera den

Tabell 10. Det civila samhällets institutioner (procent som uttrycker misstro).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumä- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien	Ungern	Polen
Partier	70	65	73	63	67	76	38	58	66	65	71
*Civila tjänstemän	60	41	66	50	57	63	41	44	32	39	46
Media	45	37	46	57	43	44	29	37	40	42	36
Kyrkor	32	39	53	19	27	37	48	35	52	36	39
Fackföreningar*	70	50	72	–	59	70	47	51	–	48	62
Patriotic societies	61	38	69	59	60	61	30	38	34	51	54
Privata företag	59	48	67	37	62	55	27	48	52	37	58
Bondeorg.**	50	37	60	41	43	56	27	36	–	37	44

Fråga: There are many different institutions in this country, for example, government, courts, police, civil servants. Please show me on this 7-point scale, where 1 represents no trust and 7 great trust, how great is your personal trust in each of these institutions.

Kategorisering: Tabellen visar hur stor andel av respondenterna som gett poäng 1, 2 eller 3.

* Dessa frågeställningar ingick ej i undersökningen i Rumänien och Slovenien.

** Dessa frågeställningar ingick ej i undersökningen i Slovenien.

Källa: Rose & Haerpfer [1994b], Appendix Q48-Q61.

förhållandevis stora misstron i Polen, framförallt vad gäller partier, fackföreningar och privata företag. Intressant här är det låga förtroende som uppmäts för fackföreningar, trots Solidaritets initiala betydelse för reformprocessen.

I tabell 11 ser vi respondenternas inställning till den andra gruppen av organisationer, vad vi har kallat statliga organ (Rose – Haerpfer 1994b: Q49-Q58). Även här är det genomgående så att förtroendet är lägre i den östkristna kulturkretsen än i den västkristna. Framförallt är förtroendet för polis, regering och parlament lågt i Öst, med drygt två tredjedelar av respondenterna som uttrycker misstro. Vi kan notera att presidentämbetet och framförallt militären åtnjuter ett förhållandevis stort förtroende i båda kulturkretsarna. Såväl i Öst som i Väst har drygt 70% förtroende för militären, medan skillnaden är större vad gäller

Tabell 11. Statliga organ (procent som uttrycker misstro).

	Öst	Väst	Bulga- rien	Rumä- nien	Vitryss- land	Ukraina	Tjeckien	Slova- kien	Slove- nien	Ungern	Polen
Domstolar	54	36	70	37	49	58	34	43	36	28	37
Polis	63	38	68	43	58	67	39	42	38	32	32
Militär	32	29	27	13	37	45	33	26	43	29	19
Regering	66	43	70	52	61	77	24	43	43	57	47
Parlament	68	47	81	56	62	73	44	53	46	57	47
President	46	22	38	41	51	72	18	22	36	19	59

Fråga: There are many different institutions in this country, for example, government, courts, police, civil servants. Please show me on this 7-point scale, where 1 represents no trust and 7 great trust, how great is your personal trust in each of these institutions.

Kategorisering: Tabellen visar hur stor andel av respondenterna som gett poäng 1, 2 eller 3.

Källa: Rose & Haerpfer [1994b], Appendix Q49-Q58.

presidentämbetet, där drygt hälften respektive fyra femtedelar av respondenterna uttrycker förtroende. Mycket starkt stöd har militären i Rumänien och Polen där endast 13% respektive 19% uttrycker misstro. Vad gäller Polen kan vi också notera den förhållandevis stora misstron mot presidentämbetet. Drygt tre femtedelar av respondenterna har inte tillit till presidenten.²³

Mot bakgrund av tabell 10 och tabell 11 skulle vi kunna säga att det empiriska materialet ger ett visst stöd för vår hypotes. Förtroendet för både det civila samhällets organisationer och för statliga organ tenderar överlag, med något undantag, vara lägre i de länder som traditionellt tillhört en östkristen kulturkrets än i Väst. Ett särskilt lågt förtroende finner vi i Bulgarien och Ukraina. Slovakien kan sägas utgöra lite av ett undantag i den västkristna kulturkretsen med en förhållandevis stor misstro, men även Polen avviker i en del avseenden. Framförallt gäller detta i förhållande till partier, fackföreningar och presidentämbetet, något som framstår som lite märkligt med tanke på den polska reformprocessens karaktär.

VI. Slutsatser

En samlad bedömning av det empiriska material som här redovisats gör att vi kan tala om ett visst stöd för vår övergripande hypotes. Även om tendenserna i en del avseenden är svaga, så kan man säga att marknadsekonomins och demokratins informella institutioner tenderar att vara mindre utvecklade i de länder som traditionellt tillhört en östkristen kulturkrets än i länder som traditionellt varit en del av en västkristen kulturgemenskap – åtminstone i de avseenden vi här uttryckt och testat dessa förhållanden. Klarast framstår resultaten i synen på makten och rätten i vid mening, men vi finner också en skillnad i synen på individualistiska och kollektivistiska värderingar. Respondenterna i den östkristna kulturkretsen uppvisar enligt materialet – i jämförelse med respondenterna i Väst – i större utsträckning auktoritära tendenser, det är fler som föredrar en stark centrerad maktutövning framför demokratin, de ger uttryck för en lägre tolerans med avseende på extrema åsikter och de har en lägre tillit till såväl det civila samhällets organisationer som till statliga organ. De har samtidigt en mer negativ inställning till marknadsekonomins innehåll och ger i högre grad uttryck för kollektivistiska värderingar.

En betydande metodologisk problematik gör emellertid att vi får vara försiktiga med att dra alltför långtgående slutsatser. Svårigheter med att operationalisera det teoretiska resonemanget och vår i någon mening okänsliga aggregering gör att materialets validitet försämras. Samtidigt är bilden inte alltigenom klar utan det finns undantag. Tjeckien är det land som bäst svarar mot idealbilden av den västkristna kulturkretsen, medan Vitryssland bäst svarar mot idealbilden i Öst. I de fall frågorna som ställs har en mer direkt koppling till det gamla socialistiska systemet, så tenderar Ungern avvika från övriga länder i Väst, något som förmodligen hänger samman med den förhållandevis positiva inställning man hade till det gamla systemet. I vissa fall är Polen avvikande, sannolikt beroende på katolicismens starka ställning, och i andra fall avviker

Slovenien. I den östkristna kultursfären är det främst Rumänien som i en del avseenden skiljer sig från mängden. Den aggregerade komparativa illustration vi här gett uttryck för bör således kompletteras med specifika länderstudier för att bilden skall bli mer fullständig.

Försöker vi på olika sätt falsifiera hypotesen, exempelvis genom att bryta upp kategoriseringen av ett Öst och ett Väst, finner vi snart att detta är relativt svårt. En möjlighet skulle kunna vara att bryta ut Rumänien ur östgruppen och jämföra endast Bulgarien, Vitryssland och Ukraina. Vi finner då betydande likheter mellan länderna och i flera fall stämmer denna trio av länder bättre överrens med idealbilden av öst än vad fallet är om även Rumänien inkluderas. Samtidigt finns emellertid en del undantag, inte minst vad gäller förekomsten av vad vi har kallat ett toleransideal. I de flesta fall är det också så att Rumänien, i enlighet med vår hypotes, avviker från medianvärdena i Väst och beter sig mer som ett östland än som ett västland. En jämförelse som också är intressant att göra är den mellan Polen och Rumänien. Länderna ligger i flera avseenden nära varandra, men även här är avvikelserna många. Sammantaget är det fortfarande så att vårt öst-västperspektiv klarast belyser det empiriska materialet.

Frågan är då vilka implikationer detta har för reformprocessen i Öst- och Centraleuropa. Mot bakgrund av resultaten ovan skulle man kunna fråga sig ifall det överhuvudtaget är möjligt att införa marknadsekonomi och demokrati i västlig mening i länder, där dessa system helt saknar historiska rötter och där marknadsekonomins och demokratins informella institutioner följaktligen är mycket svagt utvecklade. Vi får emellertid akta oss här för en alltför långtgående determinism. Vad vi kan säga är att eftersom dessa informella institutioner tenderar att vara dåligt utvecklade i länder som traditionellt tillhört en östkristen kulturkrets – dvs att förutsättningarna för att utveckla marknadsekonomi och demokrati är dåliga – så kommer reformprocessen att vara svårare att genomföra och sannolikt ta längre tid där än i de västkristna delarna av Öst- och Centraleuropa. Men att gå så långt som att säga att det inte är möjligt vore fel. Historien påverkar människors föreställningsramar och sätter upp gränser för den framtida utvecklingen – det existerar ett mått av historisk kontinuitet – men historien bestämmer inte dagsläget. Även om en omvandlingsprocess sker gradvis och ofta mycket långsamt, så finns det alltid ett utrymme för kulturell förändring. Vi kan därför inte utan reservationer och utan känslighet extrapolera förfluten tid till nutid (jfr Dallin 1993: 133f). Samtidigt är emellertid den historiska syntesen, det långa tidsperspektivet, synnerligen viktigt. Det är i ljuset av historien ett samhälles grundläggande strukturella betingelser – ett samhälles institutioner – framträder och blir synliga; det är i ljuset av historien vi kan få perspektiv på och förstå dagens turbulenta situation.

Avslutningsvis är det i sammanhanget också viktigt att kritiskt erkänna den etnocentriska "bias" som genomsyrar den typ av resonemang vi här fört och som genomsyrat "sovjetologin" i så många decennier. Vad är det som säger att dessa länder ska etablera marknadsekonomi och demokrati i västlig mening?

Noter

1. Ofta är de institutioner som finns i samhället en kombination av formella och informella strukturer och har uppkommit genom en växelverkan mellan dessa. Ett formellt ramverk kan i vissa avseenden utgöra den väsentliga grunden för en relation och endast kompletteras av informella strukturer. I andra avseenden blir den formella strukturen bara ett stöd till ett annars dominerande informellt ramverk.

2. Idén att väldefinierade äganderätter är fundamentala för marknadsekonomin funktionssätt är ett förhållandevis modernt fenomen. I antikens Grekland, hos romarna och i den tidiga kristendomen hade äganderätten en svag ställning. Den framkommer först hos Thomas ab Aquino som en slags sekundär naturrätt eller som ett socialt begrepp tillagd den ursprungliga naturrätten. Hos Hobbes kan man finna en form av äganderätt i de frivilligt accepterade bindingar eller det sociala kontrakt som slöts i syfte att undvika det destruktiva "allas krig mot alla", men det är först hos John Locke äganderätten intar en central ställning. För Locke och den liberala tradition som följer är äganderätten det centrala institut vilket hela samhället vilar på och blir förutom med det ekonomiska systemet intimt förknippat också med det framväxande moderna demokratibegreppet. Den viktigaste uppgiften för samhället är helt enkelt att skydda egendomsrätten. Även J. S. Mill och Tocqueville såg äganderätten med omgivande rättskydd som centralt för en fungerande ekonomi och rätten till egendom betraktades som en av de okränkbara rättigheter man tillskrev det demokratiska systemet. (Strömholm 1985, Heilbroner 1993: 74f, Bromley 1989: 191f, Hermansson 1992b: 217f.)

3. Anledningen till att vi talar om den moderna demokratin är för att skilja den från den klassiska, atenska demokratiuppfattningen. Det moderna demokratibegreppet springer, till skillnad från antikens organicism, ur den individualistiska samhällssyn som under 1600- och 1700-talen växer fram i kontrast till medeltidens korporativism (jfr Bobbio 1990: 41f). Den tar sina första uttryck hos kontraktsteoretiker som Thomas Hobbes och John Locke, utvecklas i liberalpolitisk tradition hos bl a Bentham, Mill och

Tocqueville och får sina ekonomiska konturer i Adam Smiths politiska ekonomi. Starkt förknippat med det moderna demokratibegreppet är också begrepp som jämlikhet, tolerans, representativitet, minoritetsskydd och allmän rösträtt.

4. Varför vi väljer att tala om den liberala demokratin hänger samman med den betydelse som tillskrivs rättsstatens roll i demokratin. Rättsstatstanken springer ur en liberal idétradition och man finner den tidigt representerad hos exempelvis John Locke som, till skillnad från Hobbes *Machistaat* med betoning på statens maktmonopol, talar om *Rechtsstaat* som ett skydd mot ett alltför dominerande statsinflytande. Generellt kan man emellertid tala om en balans mellan rättsstaten och maktstaten. Rättsstaten binder maktstaten till vissa generella normer, den eliminerar den inte (se diskussion i Slagstad 1988: 106-110). Men även om rättsstaten och demokratin är nära förbundna i den moderna demokratidiskussionen, så är förhållandet mellan de båda begreppen inte okomplicerat. Det finns inget direkt logiskt samband mellan dem utan man kan snarare skönja en idémässig konflikt mellan de båda idealen (Hermansson 1992, Elster 1992, Sejersted 1988). Rättsstatsidéns krav på förutsägbarhet står i motsättning till den för demokratin grundläggande idén om folksuveränitetens princip. Renodlas rättsstaten, d v s renodlas kraven på lagbundenhet och förutsägbarhet, så kan staten och statsmaktens innehåll inte förändras. Då brister folksuveränitetstanken i den meningen att folket inte längre är suveränt att bestämma statsmaktens funktion och omfång. Likaså kan demokratin tolkas som ett sätt att mobilisera samhället att utöva en nödvändig statsauktoritet, till skillnad från rättsstaten som istället blir ett sätt att begränsa och hantera denna auktoritet. I rättsstatsidéen ligger alltså ett skydd mot majoritetens tyranni – så som den formulerats av Burke och Tocqueville – som står i strid med det renodlade folkstyrets principer (Hansson 1992: 18-21). Historiskt sett har emellertid rättsstatsidealet och folksuveränitetens princip varit intimt förknippade med varandra (Hermansson 1986, Hermansson 1992). De har växt fram successivt sida vid sida och dagens västerländska demokratier kan ses som en symbios eller som en syntes mellan de båda idealen.

5. Med civilt samhälle avses här en slags intermediär struktur mellan stat och samhälle (jfr Morawski 1992). Det består av individer, grupper och organisationer, vilka står autonoma från staten och som bildar rivaliserande eller alternativa maktcentra. Det är en del av samhället som står utanför de institutionaliserade politiska och administrativa statsmekanismerna och utanför den statsreglerade delen av ekonomin (Miller 1992a: 8). För demokratin är det civila samhället viktigt genom dess kontrollerande och maktbalanserade funktion; det lägger grunden för ett samhälle med en differentierad maktbas. I någon mening kan det civila samhället också sägas vara marknadsorienterat (Kukathas – Lovell 1991, Miller 1992b, Rau 1991). Det bygger på ett frivilligt utbyte av politiska, ekonomiska och konstnärliga idéer och förutsätter lika rättigheter för individer att utöva politisk, ekonomisk och intellektuell makt i konkurrens med varandra.

6. Uppfattningen att det råder ett värdemässigt samband mellan marknadsekonomi och demokrati är i och för sig inte ny. Det ligger på något sätt underförstått i den liberala idétraditionen, men tankegången har sällan fått någon mer formaliserad karaktär. Sin kanske mest explicita framställning får den hos Tocqueville och Montesquieu som båda talar om marknadsekonomi som ett civiliserande inslag i samhällsbilden, som skapande en balans mellan ekonomi och politik eller en form av samexistens mellan en offentlig och privat sfär (Holmes 1993, Satz 1993, Elster 1988). "Commerce cures destructive prejudices, and it is an almost general rule that everywhere there are gentlemores, there is commerce and that everywhere there is commerce, there are gentlemores", som Montesquieu uttryckte det (citerad i Kukathas – Lovell 1991: 23).

7. Jfr Almond & Verba som med en liknande inriktning talar om en "civic culture" (Almond – Verba 1963). Robert Putnam använder begreppet "socialt kapital" och betonar associationssamhällets – jfr det civila samhällets – roll för dess utveckling (Putnam 1993: kap 6).

8. Det är viktigt att poängtera att likväl som etablerandet av ett informellt ramverk är en förutsättning för framväxten av marknadsekonomi och demokrati, så kan sådana strukturer också effektivt hindra samma process. Ett gammalt

institutionellt mönster med normer, värderingar och attityder som är djupt rotade i ett lands sociala och politiska kultur och som betonar helt andra värden än den liberala marknadsorienterade demokratin, kan vara en mycket effektiv barriär mot en samhällsförändring. Detta blir tydligt inte minst när diskussionen företas i en post-kommunistisk kontext.

9. Dvs en demarkationslinje som går längs vad som idag är gränsen mellan Finland och Ryssland, mellan Baltikum och Ryssland, längs det mellankrigstida Polens östgräns ner rakt igenom Vitryssland och Ukraina, längs Transylvaniens östgräns och som bildar gräns i söder där den avskiljer Slovenien och Kroatien från övriga ex-Jugoslavien. I söder speglar skiljelinjen också naturligtvis den historiska gränsen mellan de habsburgska och ottomanska imperierna (jfr Huntington 1993).

10. Att marknadsekonomins och demokratis informella institutioner är svagt utvecklade i den östkristna kulturkretsen kan naturligtvis förefalla självklart eftersom dessa länder aldrig tidigare upplevt marknadsekonomi och demokrati. Poängen ligger emellertid i att de informella institutioner vi här talar om är resultatet av en mycket lång utvecklingsprocess med rötter i värden, föreställningar och principer som traditionellt tillhört just den västkristna kultursfären. I den ortodoxa östkristna kretsen saknas dessa grundläggande föreställningar.

11. Ytterligare ett intressant skiljetema som är värt att notera är den skilda betydelse språket fick i de olika kulturkretsarna. I "väst" var latinet det helt dominerande språket, det användes som administrativt språk och förde länderna närmare varandra. Latinet utvecklades till lite av ett västerlandets koordinatsystem. I "öst" etablerades istället kyrkoslaviskan som gemensamt språk, men den fick aldrig samma betydelse som latinet i "väst". Det gjorde också att man stängdes ute från den latinska kulturgemenskapen (se exempelvis Pelikan 1991: 63f).

12. Se även Linnér (1994), sid 125-126, som emellertid menar att brytningen inte fick någon avgörande betydelse.

13. Ett intressant uttryck för den ortodoxa kristendomens inåtvändhet är den centrala plats man tillskriver ikonkonsten. Upplevelsen av den heliga bilden, upplevelsen av

det gudomliga och av det sköna intar en viktig position. I ortodoxin finner man också en fascination inför ritualen och inför estetiken och ett slags närhet till naturen. Konsten har på något sätt intagit filosofins plats (se vidare Waage 1992, Bodin 1993, Linnér 1994).

14. Förekomsten av privat äganderätt är intimt kopplat till framstegstanken och den linjära tidsuppfattning som utvecklas i västkristendomen. Äganderätten som institut har en viktig temporal dimension och bygger i själva verket på en framtids- och utvecklingstro, dvs att man tror att ett objekt man äger idag har ett högre – eller i vart fall samma – värde i morgon och att man då kan realisera detta värde. Jfr exempelvis North – Thomas (1993) och Rosenberg – Birdzell (1991) som kraftigt betonar betydelsen av den privata äganderätten och de incitament den medför som drivkraft i Västeuropas ekonomiska historia.

15. I analogi med Williamson (1975) skulle vi något metaforiskt kunna tala om skillnaden mellan den öst- och västkristna kulturkretsen i termer av marknad och hierarki. I "väst" präglas samhällsbilden i stort av horisontella och i någon mening anonyma relationer mellan autonoma jämnbördiga aktörer som på frivillig basis ingår kontraktuella överenskommelser med varandra. I detta avseende kan samhället beskrivas som marknadsorienterat till sin karaktär. I "öst" dominerar istället vertikala relationer, där maktfördelningen mellan aktörerna är asymmetrisk, där beroendet är större och där förhållandet översåte-undersåte är vanligt förekommande. Samhället kan här beskrivas som hierarkiskt. Vi skulle också kunna använda Albert Hirschmans (1970) berömda begrepp "exit", "voice" och "loyalty" som en annan metafor för att belysa skillnaden mellan de olika samhällsstrukturerna. I det marknadsorienterade samhället är "exit" och "voice" de helt dominerande sätten att utöva inflytande på sin omgivning. Ibland är man låst vid ett av alternativen, men ofta finns en valmöjlighet. I det hierarkiska samhället är man istället helt låst vid ett "loyalty"-krav med kraftiga sanktioner mot avvikande beteenden. Det är traditionella maktförhållanden som styr re-

lationerna och möjligheterna att påverka omgivningen är begränsade.

16. En balanserad bild av detta förhållande ges i Chirot (ed) (1989), där även Centraleuropas – dvs det vi här kallar "väst" – relativa efterblivenhet i förhållande till Västeuropa beskrivs.

17. I ett längre historiskt perspektiv är det således möjligt att betrakta sovjettiden som något av en historisk parentes i de traditionellt västkristna delarna av Öst- och Centraleuropa. Den utgör ett markant avsteg från den utveckling som under många sekel präglade dessa länder och ett brott mot de historisk-kulturella värden som successivt växt fram efter romarikets sönderfall. Följaktligen kan vi i dessa delar tala om reformprocessen som ett återuppbyggande av ett raserat kulturarv snarare än som ett uppbyggande från noll. Det är i detta perspektiv vi idag också skall förstå dessa länders öppning mot väst, dvs en strävan efter ett återinträde i den västkristna kulturgemenskapen. När det gäller de traditionellt östkristna länderna är förhållandet emellertid markant annorlunda. Det sovjetiska samhällets karaktär och funktions sätt påminner starkt om samhällsbilden som den såg ut i Bysans efterföljarstater. Det civila samhället lyste med sin frånvaro, rättsstatens principer föraktades, informationsflödet kontrollerades och företeelser som konkurrens, individualism och pluralism betraktades som ett hot mot systemet och undertrycktes hårt. Det var ett hierarkiskt samhälle, där en vertikal maktorientering i förening med ett kollektivistiskt ideal ledde till en stark auktoritetstro och till en tro på den upplysta despotin. Staten utövade ett slags trefaldig kontroll och styrde över politiken, ekonomin och ideologin (jfr Goban-Klas – Sasinska-Klas 1992: 76). I motsats till den öppenhet och pluralism som präglar de västerländska demokratierna, så kan det sovjetiska samhället istället beskrivas som mono-organisatoriskt och totalitärt (Rigby 1991: 112). Mot bakgrund av detta framstår sovjettiden i de östkristna länderna närmast som en historisk kontinuitet (Fischer-Galati 1992). Det hierarkiska systemet, den kommandoorienterade ekonomin, den patriarkala synen på makten och den godtyckliga rätts-

utövningen låg väl i linje med den tradition som under lång tid dominerat i den östkristna kulturkretsen.

18. Jfr Treadgold som gör en liknande indelning (Treadgold 1973:22f). Frågan uppstår då vilken innebörd vi tillskriver de olika begreppen eller hur de skall tolkas. Det skulle här föra för långt att ytterligare precisera innebörden i varje begreppspar, utan vi får hänvisa till det övergripande resonemang som förs i avsnitt II.

19. För en beskrivning av undersökningarnas uppläggning och metodologi se Appendix.

20. Befolkningens huvudsakliga religiösa tillhörighet: Bulgarien (ca 80% bulgarisk-ortodoxa, 10-15% muslimer); Rumänien (ca 85% rumänsk-ortodoxa, 5% romerska katoliker, 4% protestanter, 4% grekiska katoliker); Vitryssland (huvudsakligen rysk-ortodoxa); Ukraina (merparten ortodoxa, grekiska katoliker i västra Ukraina); Polen (romerska katoliker); Ungern (ca 65% katoliker, 20% kalvinister, 5% lutheraner); Tjeckien (romerska katoliker, protestanter); Slovakien (ca 65% romerska katoliker, 10% protestanter); Slovenien (ca 80% romerska katoliker). Se exempelvis Rose & Haerpfer (1994b).

21. De siffror som redovisas i den fortsatta framställningen är genomgående avrundade uppåt till närmaste heltal.

22. Ett undantag utgör här Slovenien där 86% svarar ja på fråga a och 43% svarar ja på fråga c. Då fråga b aldrig ställdes är resultatet emellertid inte jämförbart med de övriga, varför Slovenien är undantaget i beräkningen av medianen.

23. Man kan här fråga sig ifall inte svaren på frågan om förtroendet för presidentämbetet också speglar och mäter graden av presidentmakt. En stark president väcker sannolikt mer känslor än en svag president och är förmodligen i större utsträckning utsatt för såväl tillit som misstro.

Appendix

New Democracies Barometer (NDB) är en multinationell attitydundersökning företagen årligen i Öst- och Centraleuropa under ledning av Paul Lazarsfeld Society, Wien, i samarbete med Centre for the Study of Public Policy (CSPP), Glasgow. Den första undersökningen (NDB I) gjordes hösten 1991 och inkluderade dåvarande Tjeckoslovakien, Ungern, Polen, Bulgarien, Rumänien, Slovenien och, som jämförelse, Österrike. Den andra undersökningen (NDB II) gjordes mellan november 1992 och mars 1993 och utökades till att omfatta, förutom uppdelningen av Tjeckien och Slovakien, även Kroatien, Vitryssland och Ukraina. Samtidigt exkluderades Österrike. Den tredje undersökningen (NDB III) företogs mellan november 1993 och mars 1994 och inkluderade tio länder motsvarande NDB II. Undersökningarna bestod av personliga intervjuer och omfattade ett representativt urval av ca 7 000, 10 518 respektive 11 087 slumpvis utvalda personer över 18 år – minst 1 000 i varje land – stratifierade enligt ESOMAR (European Society of Market Research) principer. Urvalet är tillräckligt stort för att den statistiska felmarginalen skall stanna på ca 2-3%. Det var samma frågor, med något undantag, som ställdes i varje land. De frågor som ställdes i NDB I återfinns också i stort sett i NDB II och NDB III, men antalet frågeställningar har successivt utökats varför en fullständig jämförelse över tiden ej är möjlig. Fältarbetet utfördes av forskningsinstitut i respektive land under ledning av Paul Lazarsfeld Society och CSPP. De tre undersökningarna har publicerats i Rose & Haerpfer (1992), Rose & Haerpfer (1993) respektive Rose & Haerpfer (1994b).

Referenser

- Adanir, Fikret (1989). Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule, sid 131-176 i Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Berkeley. Los Angeles and London: University of California Press.
- Almond, Gabriel A. – Verba, Sidney (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Axelrod, Robert (1984). *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books, Inc., Publishers.
- Bobbio, Norberto (1990). *Liberalism and Democracy*, London: Verso.
- Bobbio, Norberto (1992). Demokratins framtid, sid 261-282 i Tidens idéserie, 5: *Idéer om demokrati*. Stockholm: Tidens förlag.
- Bodin, Per-Arne (1993). *Ryssland och Europa: En kulturhistorisk studie*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur.
- Bova, Russell (1993). Political Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective, sid 239-263, i Frederic J. Fleron, Jr. – Erik P. Hoffman (eds.), *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder: Westview Press.
- Bowles, Samuel – Gintis, Herbert (1993a). The Revenge of Homo Economicus: Contested Exchange and the Revival of Political Economy, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 7, Nr. 1, Winter 1993.
- Bowles, Samuel – Gintis, Herbert (1993b). Post-Walrasian Political Economy, sid 1-10 i Samuel Bowles – Herbert Gintis – Bo Gustafsson (eds.), *Markets and Democracy: Participation, Accountability and Efficiency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brenner, Robert (1989). Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West, sid 15-52 i Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Bromley, Daniel W. (1989). *Economic Interests and Institutions: The Conceptual Foundations of Public Policy*. New York: Basil Blackwell Ltd.
- Brown, J. F. (1991). *Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe*. Twickenham: Adamantine Press.
- Chirot, Daniel (1989). Causes and Consequences of Backwardness, sid 1-14 i Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Chirot, Daniel (ed.) (1989). *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Dallin, Alexander (1993). The Uses and Abuses of Russian History, sid 131-143, i Frederic J. Fleron Jr. – Erik P. Hoffman (eds.), *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder: Westview Press.
- Diamond, Larry (1992). Introduction: Civil Society and the Struggle for Democracy, sid 1-27 i Larry Diamond (ed.), *The Democratic Revolution: Struggles for Freedom and Pluralism in the Developing World*. New York: Freedom House.
- Durkheim, Emile (1987). *Suicide*. Thetford: Thetford Press Limited.
- Durovic, Lubomir (1993). Ukraina mellan Öst och Väst, sid 99-109 i Klas-Göran Karlsson (red.), *Det förvandlade Östeuropa: Etniska konflikter och nationalitetsproblem i den öst- och centraleuropeiska historien, nutiden och framtiden*. Moheda: Bokförlaget Fontes.
- Elster, Jon (1988). Consequences of Constitutional Choice: Reflections on Tocqueville, sid 81-102 i Jon Elster – Rune Slagstad (eds.), *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon (1992). Marknaden och torget: tre slags politisk teori, sid 143-168 i Tidens idéserie, 5: *Idéer om demokrati*. Stockholm: Tidens förlag.
- Fischer-Galati, Stephen (1992). Eastern Europe in the Twentieth Century: "Old Wine in New Bottles", sid 1-16 i Joseph Held (ed.), *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*. New York: Columbia University Press.

- Gerner, Kristian (1991). Demokrati och diktatur i Centraleuropa under mellankrigstiden, *Nordisk Östforum*, Nr. 4, sid 28-44.
- Gerner, Kristian (1994): Ryssland, ryssarna och de andra, *Utblick*, Nr. 2. Stockholm: Urikespolitiska Institutet.
- Gerner, Kristian – Hedlund, Stefan (1994). Har vi råd att förlora Centraleuropa?, *Internationella Studier*, Nr. 1, våren 1994, sid 75-90.
- Gerner, Kristian – Hedlund, Stefan – Sundström, Niclas (1995). *Hjärnridån: Det europeiska projektet och det gåtfulla Ryssland*. Stockholm: Bokförlaget Fischer & Co.
- Gerner, Kristian – Karlsson, Klas-Göran (1993). Baltic Empires: The Baltic Region in a Macro-Historical Perspective, *Peoples of the Baltic*, Session 2, Uppsala.
- Goban-Klas, Tomasz – Sasinka-Klas, Teresa (1992). From Closed to Open Communication System: New Information and Communication Technologies and the Rebirth of Civil Society in Communist Eastern Europe, sid 76-80 i Paul G. Lewis (ed.), *Democracy and Civil Society in Eastern Europe: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies*, Harrogate, 1990. New York: St. Martin's Press Inc.
- Gunst, Péter (1989). Agrarian Systems of Central and Eastern Europe, sid 53-91 i Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Hahn, Jeffrey W. (1993a). Public Opinion Research in the Soviet Union: Problems and Possibilities, sid 37-47 i Arthur H. Miller – William M. Reisinger – Vicki L. Hesli (eds.), *Public Opinion and Regime Change: The New Politics of Post-Soviet Societies*. Boulder: Westview Press.
- Hahn, Jeffrey W. (1993b). Continuity and Change in Russian Political Culture, sid 299-330, i Frederic J. Fleron, Jr. – Erik P. Hoffman (eds.), *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Boulder: Westview Press.
- Hansson, Sven Ove (1992). Demokratins innebörd: Introduktion, sid 9-31 i Tidens idéserie, 5: *Idéer om demokrati*. Stockholm: Tidens förlag.
- Hayek, Friedrich von (1990). *Det stora misstaget*. Stockholm: Timbro AB.
- Heilbroner, Robert (1993). *21st Century Capitalism*. New York: W. W. Norton & Company.
- Heinrich, Hans-Georg – Wiatr, Slawomir (1991). *Political Culture in Vienna and Warsaw*. Boulder: Westview Press.
- Hermansson, Jörgen (1986). Demokrati i västerländsk mening, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, Årg. 89, Nr. 4, sid 253-264.
- Hermansson, Jörgen (1992). Demokratins problem: Introduktion, sid 199-224 i Tidens idéserie, 5: *Idéer om demokrati*. Stockholm: Tidens förlag.
- Hirschman, Albert O. (1970). *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hodgson, Geoffrey M. (1988). *Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics*. Cambridge: Polity Press.
- Holmes, Stephen (1993). Tocqueville and Democracy, sid 23-63 i David Copp – Jean Hampton – John E. Roemer (eds.), *The Idea of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huntington, Samuel P. (1993). The Clash of Civilizations?, *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 4, Summer 1993.
- Karlsson, Klas-Göran (1993). Östeuropas våld och historien i Östeuropas våld, sid 157-173 i Klas-Göran Karlsson (red.), *Det förvandlade Östeuropa: Etniska konflikter och nationalitetsproblem i den öst- och centraleuropeiska historien, nutiden och framtiden*. Moheda: Bokförlaget Fontes.
- Karlsson, Nils (1993). *The State of State: An Inquiry Concerning the Role of Invisible Hands in Politics and Society*, Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga Föreningen i Uppsala, 117. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Krag, Erik (1932 [1990]), *Kampen mot vesten i russisk åndsliv*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kukathas, Chandran – Lovell, David W. (1991). The Significance of Civil Society, sid 18-40 i Chandran Kukathas – David W. Lovell – William Maley (eds.), *The Transition from Socialism: State and Civil Society in the USSR*. Melbourne: Longman Cheshire Pty Limited.

- Lampe, John R. (1989). Imperial Borderlines or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520-1914, sid 177-209 i Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, Arend (1989). The Structure of Inference, sid 37-56 i Gabriel A. Almond – Sidney Verba (eds.), *The Civic Culture Revisited*. Newbury Park: Sage Publications Inc.
- Linnér, Sture (1994). *Bysantinsk kulturhistoria*. Stockholm: Norstedts.
- Melville, Andrei Yu (1993). An Emerging Civic Culture? Ideology, Public Attitudes, and Political Culture in the Early 1900s, sid 56-68 i Arthur H. Miller – William M. Reisinger – Vicki L. Hesli (eds.), *Public Opinion and Regime Change: The New Politics of Post-Soviet Societies*. Boulder: Westview Press.
- Miller, Arthur H. – Hesli, Vicki L. (1993). Introduction, sid 1-13 i Arthur H. Miller – William M. Reisinger – Vicki L. Hesli (eds.), *Public Opinion and Regime Change: The New Politics of Post-Soviet Societies*. Boulder: Westview Press.
- Miller, Robert F. (1992a). Civil Society in Communist Systems: An Introduction, sid 1-10 i Robert F. Miller (ed.), *The Developments of Civil Society in Communist Systems*. North Sydney: Allen & Unwin Pty Ltd.
- Miller, Robert F. (1992b). Concluding Essay, sid 130-147 i Robert F. Miller (ed.), *The Developments of Civil Society in Communist Systems*. North Sydney: Allen & Unwin Pty Ltd.
- Morawski, Witold (1992). Economic Change and Civil Society in Poland, sid 91-112 i Paul G. Lewis (ed.), *Democracy and Civil Society in Eastern Europe: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate, 1990*. New York: St. Martin's Press Inc.
- Nabli, Mustapha K. – Nugent, Jeffrey B. (1989). The New Institutional Economics and Development: An Introduction, i Mustapha K. Nabli & Jeffrey B. Nugent (eds.), *The New Institutional Economics and Development: Theory and Applications to Tunisia*. Amsterdam: North-Holland.
- Nedelsky, Jennifer (1988). American Constitutionalism and the Paradox of Private Property, sid 241-274 i Jon Elster – Rune Slagstad (eds.), *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C. (1986). The New Institutional Economics, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 142/1, 1986, sid 230-237.
- North, Douglass C. (1993). *Institutionerna, tillväxten och välståndet*. Stockholm: SNS Förlag.
- North, Douglass C. – Thomas, Robert Paul (1993). *Västerlandets uppgång*. Stockholm: SNS Förlag.
- Pelikan, Jaroslav (1991). Confessor between East and West, *Cross Currents*, No. 10, sid 57-66.
- Przeworski, Adam (1991). *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Rau, Zbigniew (1991). Introduction, sid 1-23 i Zbigniew Rau (ed.), *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union*. Boulder: Westview Press, Inc.
- Reisinger, William M. (1993). Conclusions: Mass Public Opinion and the Study of Post-Soviet Societies, sid 271-277 i Arthur H. Miller – William M. Reisinger – Vicki L. Hesli (eds.), *Public Opinion and Regime Change: The New Politics of Post-Soviet Societies*. Boulder: Westview Press.
- Rigby, T. H. (1991). Mono-Organisational Socialism and the Civil Society, sid 107-122 i Chandran Kukathas – David W. Lovell – William Maley (eds.), *The Transition from Socialism: State and Civil Society in the USSR*. Melbourne: Longman Cheshire Pty Limited.
- Rose, Richard (1994). Getting By Without Government: Everyday Life in Russia, *Daedalus*, Summer 1994, sid 41-62.
- Rose, Richard – Haerpfer, Christian (1992). *New Democracies between State and Market: a Baseline Report of Public Opinion*, University of Strathclyde Studies in Public Policy, No. 204, Glasgow.

- Rose, Richard – Haerpfer, Christian (1993). *Adapting to Transformation in Eastern Europe: New Democracies Barometer II*, University of Strathclyde Studies in Public Policy, No. 212, Glasgow.
- Rose, Richard – Haerpfer, Christian (1994a). Mass-Response to Transformation in Post-Communist Societies, *Europe-Asia Studies*, Vol. 46, No. 1, sid 3-28.
- Rose, Richard – Haerpfer, Christian (1994b). *New Democracies Barometer III: Learning from What is Happening*, University of Strathclyde Studies in Public Policy, No. 230, Glasgow.
- Rose, Richard – Makkai, Toni (1993). *Consensus or Dissensus in Welfare Values in Post-Communist Societies?*, University of Strathclyde Studies in Public Policy, No. 219, Glasgow.
- Rosen, Stanley (1990). The Impact of Reform on the Attitudes and Behavior of Chinese Youth: Some Evidence from Survey Research, sid 264-294 i Donna L. Bahry – Joel C. Moses, *Political Implications of Economic Reform in Communist Systems*. New York: New York University Press.
- Rosenberg, Nathan – Birdzell, L. E. (1991). *Västvärldens väg till välstånd*. Stockholm: SNS Förlag.
- Satz, Debra (1993). Tocqueville, Commerce, and Democracy, sid 64-70 i David Copp, Jean Hampton & John E. Roemer (eds.), *The Idea of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sejersted, Francis (1988). Democracy and the Rule of Law: Some Historical Experiences of Contradictions in the Striving for Good Government, sid 131-152 i Jon Elster – Rune Slagstad (eds.), *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sjöstrand, Sven-Erik (1992). On the Rationale behind "Irrational" Institutions, *Journal of Economic Issues*, Vol. XXVI, Nr. 4, December 1992, sid 1007-1040.
- Slagstad, Rune (1988). Liberal Constitutionalism and its Critics: Carl Schmitt and Max Weber, sid 103-130 i Jon Elster – Rune Slagstad (eds.), *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strömholm, Stig (1985). Äganderätten i idéhistoriskt och internationellt perspektiv, i *Äganderätt och egendomsskydd: Centrala frågor i alla samhällssystem*. Stockholm: SAF:s Förlag.
- Ståhl, Ingemar (1992). *Marknadsekonomins institutioner*, Stencil, Nationalekonomiska institutionen, Lunds universitet.
- Sunstein, Cass R. (1988). Constitutions and Democracies: An Epilogue, sid 327-356 i Jon Elster – Rune Slagstad (eds.), *Constitutionalism and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Treadgold, Donald W. (1973). *The West in Russia and China*, Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waage, Peter Normann (1992). *Ryssland är anorlunda: En kulturhistorisk bruksanvisning*. Stockholm: Bokförlaget Forum.
- Weigle, Marcia A. – Butterfield, Jim (1992). Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence, *Comparative Politics*, Vol. 25, No. 1, October 1992, sid 1-23.
- Williamson, Oliver E. (1975). *Markets and Hierarchies*. New York: Free Press.
